

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE

Prenoseći težište agresije na istok, Nemačka se našla u situaciji da vodi rat na dva fronta, a Velika Britanija i Sovjetski Savez preko noći su postali saveznici. Jugoslovenski komunisti produžavali su pripreme za početak borbe, ceneći sovjetsko-nemački pakt kao privremen, ali je pokretanje borbe protiv okupatora pre ulaska SSSR-a u rat smatrano još politički necelishodnim, a sa vojne tačke gledišta samoubilačkim činom ili avanturom dok se ne dezangažuju nemačke snage na Balkanu i jugoistočnim prilazima SSSR-u. Za komuniste u evropskim zemljama, pod uticajem sovjetskih ocena, rat je od 22. juna 1941. menjao karakter pretvarajući se od imperijalističkog u antifašistički; za trenutak su buknule i iluzije o brzom završetku rata i slomu nemačke oružane sile na granicama Sovjetskog Saveza. Komunisti su očekivali da će sa ulaskom SSSR-a u rat doći do izbijanja ustanaka u evropskim zemljama, pa i do revolucije u Nemačkoj i Italiji. Ideja svetske revolucije živela je i u svesti jugoslovenskih komunista. O tome svedoče i izdavanje letaka i pokušaji bratimljenja sa vojnicima Nemačke, Italije i Bugarske, koji nisu mogli dati nikakav rezultat, zahvaljujući nepostojanju antifašističke svesti kod ovih vojnika, fašističkoj indoktrinaciji i totalnom nadzoru partijske i vojne policije. Ranija propaganda komunista o Sovjetskom Savezu kao najjačoj vojnoj sili sveta, s najvećim brojem aviona i tenkovskom armijom bez premca, a na drugoj strani zemlji s najpravednijim društvenim uređenjem na svetu, uticala je na stvaranje trenutnog uverenja da je početak kraja Nemačke na pomolu. Na sednici Politbiroa CK KPJ rukovodeći ljudi partije su po svedočenju Svetozara Vukmanovića jadikovali (Aleksandar Ranković) što će Sovjetski Savez tako brzo uništiti nemačku vojnu silu da jugoslovenskim komunistima i rodoljubima neće preostati vremena da se dokažu u borbi protiv fašizma. Mada su

ove iluzije bile kratkotrajne, ipak su karakteristične kao rezultat magije uverenja i dugo širene propagande o snazi sovjetskog oružjav Đilas je odbrusio Čolakoviću kada je ovaj na pitanje koliko će trajati rat na Istoku rekao „dva mjeseca”, jer je smatrao da će se rat daleko brže završiti („Obesi se o banderu, to za dva meseca ima da bude gotovo”). Ništa manje nije bilo karakteristično ni to što se Đilas interesovao, zajedno sa Spasenijom Babović, ko će sve biti ministar i predsednik vlade kada KPJ pobeđi. Čim su porazni događaji na istočnom frontu počeli sve više da ih otrežnjavaju, odstupanje Crvene armije je počelo da se objašnjava taktikom Kutuzova, to jest uvlačenjem Nemaca u dubinu sovjetskog prostora gde im predstoji sudbina Napoleonove armije. Mada je dubina nemačkog prodora bila više nego iznenađujuća, pa je jedno vreme izgledalo da sudbina „zemlje Sovjeta” visi o koncu, rađale su se asocijacije o sudbini Napoleona u Rusiji 1812. koja iščekuje i Hitlera, izražene u partizanskoj pesmi: „Napoleon Bonaparta na moskovska pade vrata / Tvrda vjera, ista sudba čeka i Hitlera”. Valjda nigde van SSSR-a nisu toliko opevani sovjetski komandanti kao u partizanskim odredima Jugoslavije, koliko god oni ne položili ispit prelomne 1941, bar ne do Smolenska i Moskve, živeći u mašti naroda kao nenadmašne vojskovođe na osnovu stare slave kojoj su uveliko doprineli jugoslovenski komunisti njihovim neumerenim hvaljenjem u predratnom periodu. Reč je o Buđoniju („Na jugu su div-junaci, drug Buđoni i kozaci”), Vorošilovu i Timošenku („Timošenko sa sjevera, hitlerovske bande tjera”). Do partizana Jugoslavije tek narednih godina dopreće slava velikih vojnika sovjetskog otadžbinskog rata, poput Georgija K. Zukova, Ivana S. Konjeva, Konstantina K. Rokosovskog, Ivana F. Tolbuhina, Rodiona R. Malinovskog i drugih.

Od ovih prolaznih iluzija o brzom završetku rata i prodoru Crvene armije na Balkan nije bio imun ni kadar KPJ, o čemu govore očekivanje sovjetskih padobranaca, namere rukovodstva da borbe otpočnu u prostoru između Dunava i Homolja da bi partizanske jedinice bile bliže mestu prodora sovjetskih trupa, otvoreni nastup Južnobanatskog i Kikindskog odreda u Banatu, koji su pokošeni kao snoplje polovinom jula i početkom avgusta, i druge posledice vere u moć sovjetskog oružja, vere nastale pod uticajem predratne komunističke propagande. Nerealna očekivanja da će Vermaht biti smrvljen na granicama SSSR-a raspršena su nakon proboja Nemaca u dubinu sovjetske

teritorije, pa je postajalo očigledno da će borba dugo trajati i da svako, kao što je prosuđivao Tito, mora dati svoj doprinos porazu fašizma. Samo stupanje SSSR-a u rat ulilo je samopouzdanje porobljenim, pre svega ugroženim narodima u Jugoslaviji

Slovincima, srpskom stanovništvu u NDH, izloženom ustaskom divljanju — razvilo u njima osećanje da u borbi za opstanak nisu usamljeni, da je uz njih „velika sovjetska zemlja“, osećanje koje su, pre svega, podsticali komunisti. Za ove je narodnooslobodilačka borba bila vid nacionalnog i socijalnog oslobođenja vlastitog naroda, a na drugoj strani internacionalistički dug prema napadnutoj socijalističkoj zemlji.

Strategija buduće borbe, polazeći od toga da rat na istoku nije pred brzim raspletom, odbacila je brzometno osvajanje vlasti u gradovima kao stvar prošlosti. Politbiro CK KPJ je 4. jula nagovestio da predstojeća borba dobija partizanski karakter, s obzirom na tradiciju, agrarni karakter Jugoslavije i brojnu nadmoćnost neprijatelja. Selo je u posleaprilskoj situaciji izmenilo sastav, jer su se u njemu našli đaci, studenti, proterani kolonisti, činovnici, oficiri, izbeglice iz raznih krajeva Jugoslavije. Iako i samo oskudno, ono je moglo da postane izvor snabdevanja narodne vojske. Narasle narodnooslobodilačke snage na selu, stalno popunjavane borcima iz redova seljaštva i gradskog stanovništva, imale su realne izgleda da prinude gradove, centre okupatora i kvislinga, na „kapitulaciju“. Partizanski način borbe osiguravao je, pored širine akcija, priliv boraca, „prihvat ugroženih kadrova iz gradova, nanošenje žrtava nadmoćnijem neprijatelju i njegovu izloženost udaru sa svih strana. Mada su zbog učešća na istočnom frontu nemačke snage u Jugoslaviji uoči ustanka bile svedene na trupe potrebne za održavanje bezbednosti okupacionog sistema, saobraćaja i privredne eksploatacije, one su, zajedno s jedinicama drugih okupatora i kvinslinškim jedinicama, bile ipak brojno nadmoćnije i tehnički daleko superiornije, a uz to raspoređene u gradskim centrima i na važnijim saobraćajnim raskrsnicama. Ukupna vojna sila okupatora na početku ustanka sastojala se od četiri nemačke, 12 italijanskih i dve bugarske divizije, 12 **brigada** (mađarskih i bugarskih), dvadesetak samostalnih pukova, blizu 100 pešadijskih bataljona, i od oružanih snaga NDH. **Okupatori** su posebno obezbeđivali **centralnu magistralu** od Trsta i Ljubljane, preko Zagreba i Beograda, do Soluna i Atine, odnosno od Niša do Sofije, zatim železnički saobraćaj između

Italije i Trećeg Rajha preko Slovenije, gde su se ukrštale veze između Balkana i Podunavlja i alpskih krajeva Jugoslavije, saobraćaj Dunavom, značajne strateške objekte — puteve, ključne prirodne fortifikacije, glavne gradove, rudnike, važne pogone ratne industrije, poljoprivredne oblasti, jadransku obalu, granične rejone prema Bugarskoj, Mađarskoj, Italiji.

Komunisti su se odlučili za ustanak protiv najsavremenije i najjače vojske sveta 1941, kojoj se niko nije s uspehom suprotstavio na kopnu sem Crvene armije na prilazima Moskvi u jesen te godine.

Izvori otpora narastali su sa surovim merama denacionalizacije, koju je okupator sprovodio progonom stanovništva doseljenog posle 1918. godine u krajeve pod mađarskom, bugarskom i italijanskom okupacijom, kao i sa masovno zamišljenim uništenjem srpskog naroda u NDH i onih Slovenaca koji nisu mogli da izdrže Himlerova rasna antropološka merenja da bi se dokazali kao „dostojni“ da žive sa Nemcima u delu Slovenije anektiranom Trećem Rajhu. Ustaška izdaja hrvatskih interesa ustupanjem Dalmacije Italiji, uprkos tome što se radilo o etnički slovenskoj oblasti i kolevci hrvatske državnosti, raspalila je do kraja antiitalijanska osećanja, ionako živa među stanovništvom. Srbizacija Makedonije u međuratnom razdoblju zamenjena je bugarizacijom, koja se sve više osećala kao težak pritisak na svest naroda sa trajanjem okupacije i nestajanjem prvobitnih zabluda da je zemlja dočekala nacionalno oslobođenje. Komunisti su crpli saznanje o spremnosti naroda na otpor pre svega iz istorijske tradicije otpora u svesti stanovništva Srbije, Crne Gore i ljudi dinarskog prostora. Slovenci se nisu mogli pomiriti s deobom svoje nacionalne teritorije između tri okupatora, koja je dovodila u pitanje njihovo jedinstvo i fizički opstanak. Sporadične manifestacije otpora ukazivale su da se duh naroda nije mirio sa ropstvom. Spontani istupi protiv okupatora i njihovih saradnika posle aprila 1941. govorili su da borbena raspoloženja postoje, da rodoljublje nije ugašeno, da iskra otpora može da se upali. Feldmaršal Vilhelm fon List je bio nemilosrdan opominjući da svako ko se zatekne u „srpskoj uniformi“ s oružjem u ruci ne podleže zaštiti međunarodnog prava i da ga odmah treba streljati. Najavljeno je bezobzirno streljanje 100 Srba za svakog ubijenog Nemca. Manifestacije otpora zabeležene su na tlu gde se raspala Jadranska divizija u aprilskom ratu. Seljaci

Sanskog Mosta pružili su aktivan otpor ustašama 6. i 7. maja 1941, a to je dovelo kaznenu ekspediciju Nemaca i ustaša na goloruke seljake. Žarište bune protiv ustaša u istočnoj Hercegovini nalazilo se u tradicionalno ustaničkom nevesinjskom kraju (Donji Drežanj). Ustaničkim krajem odzvanjala je pesma: "Zaratile dvije velesile — NDH i srez Nevesinje". Javivši se na početku kao reakcija na ustaška nedela i vid samoodbrambenog refleksa ugroženih srpskih seljaka, otpor se napadom Nemačke na SSSR pretvorio u masovni ustanički talas. Ugrožena ustanička masa je u SSSR-u videla veliku slovensku zemlju, zaštitnicu raje i pravoslavlja u prošlosti; početak rata je dočekan kao kraj muka i neizvesnosti. Širom Hercegovine, Crne Gore, Bosanske Krajine paljene su vatre u čast ovog događaja. Hercegovačkim ustanicima se od brujanja italijanskih „savoja marketa" činilo da čuju zvuk sovjetskih „šturmovika". U Srbiji, Crnoj Gori i drugim krajevima, ulazak SSSR-a u rat je obeležen kao najveći praznik. Komunisti su raznosili vesti, čije se poreklo ne zna; da li se radilo o direktivi prenošenja vesti koje su bile netačne, da li o oduševljenju u kome se i nemoguće prividalo; ili se jednostavno radilo o odblesku predratne propagande da je „ruska" armija nepobediva; pritajenoj želji da su trupe južnog sovjetskog fronta već na Karpatima i da predstoji forsiranje Dunava. Možda je to bio i daleki eho sećanja iz daleke prošlosti ratova Rusije sa Turskom, kada su ruske vojske pod komandom Kutuzova i kneza Bagrationa znale brzo stići preko Moldavije i Vlaške na obale goleme granične reke, da bi pritisle Turke i pomogle srpskim ustanicima. U svakom slučaju bilo je to trenutno ohrabrenje, iako su iza njega nastupala razočaranja. Italijanski okupatori su u Sloveniji zabeležili takođe talas oduševljenja nastao ulaskom SSSR-a u rat, ali su nam ostavili i svoje uverenje da bi slovenački patrioti nastavili borbu čak i da čuju da je Rusija poklekla. Banatski partizani su organizovali sanitetske kurseve sa specijalnim zaduženjem da prihvataju povređene sovjetske padobrance. Na krovovima visokih beogradskih zgrada postavljani su osmatračići da najave spuštanje sovjetskih padobranskih jedinica. Poznato je da su u Mačvi uklanjane ograde od oštrog kolja da se na njima ne bi povredili sovjetski borci prilikom vazdušnog desanta.

Komunisti su rodoljublje spajali sa socijalnom perspektivom nagonaveštavane borbe. Polazili su od realnih političko-

-psiholoških činjenica da se stari poredak koji se raspao kao kula od karata u aprilskom ratu neće više obnavljati, bar ne voljom najširih narodnih slojeva. Generalni sekretar KPJ pisao je Kominterni u prvoj polovini juna 1941. da u svim oblastima „široke narodne mase razočarale su se u sve bivše vladajuće buržoaske partije, koje su skrivile tako brzi krah Jugoslavije i sadašnje patnje naroda, a prema Sovjetskom Savezu silno su porasle simpatije naroda, koji sada jedino od njega očekuje svoj spas". Predstojeći oslobodilački rat protiv okupatora i građanskih snaga koje su ga podržavale bio je od prvog dana uperen protiv osnova starog društvenog poretka i njegove restauracije, noseći u sebi nerazdvojnu revolucionarnu sastojnicu. Raspoloženje dela naroda da se odupre okupaciji, najbrojnijih slojeva naroda, istaknimo, seljaka i radnika, rodoljubivih građana, svih onih kojima je na srcu ležala sloboda i antifašizam, za komuniste je bio najvažniji element revolucionarne strategije, sa Sovjetskim Savezom kao osloncem bilo u miru ili ratu. Građanske vođe, ukoliko nisu napustile zemlju, stupile su u službu okupatora ili se povukle sa političkog poprišta, očekujući svoj trenutak ili završetak velikog odmeravanja snaga fašizma i antifašizma da bi se tek onda opredelile zavisno od toga čijoj će „interesnoj sferi" pripasti Jugoslavija. Separatističko ponašanje Mačeka i Marka Natlačena, od kojih prvi predaje vlast Slavku Kvaterniku, a drugi italijanskom civilnom komesaru Emiliju Gracioliju, ili srpskih kvislinga koji primaju „investituru" iz ruku nemačkih vojnih funkcionera, tek su najreprezentativniji primeri raspadanja građanske politike i nepatriotskog ponašanja njenih vođa.

Komunistička partija Jugoslavije izjasnila se za borbu u savezu sa svim onim demokratskim i rodoljubivim snagama, nezavisno od njihovog političkog opredeljenja u prošlosti ili sadašnjosti, nacionalnih osećanja, vere, koje su bile spremne da prihvate platformu narodnooslobodilačke borbe kao u suštini nedeklarisanu revolucionarnu strategiju u postojećim jugoslovenskim uslovima. Linija jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta predviđala je i saradnju s vrhovima bivših građanskih stranaka, koja nije imala uspeha u ovoj fazi borbe KPJ, izuzev što je dovela do obrazovanja Osvobodilne fronte u Sloveniji i do toga da narodnooslobodilačkom pokretu pristupe prvaci oblasne organizacije Saveza zemljoradnika u Crnoj Gori, Boki i Sandžaku, „demokratske levice" Ivana Ribara, članovi SDS u

Hrvatskoj i lokalni funkcioneri Saveza zemljoradnika i Narodne seljačke stranke u Srbiji. Istovremeno s pokušajima okupljanja delova vodstva i pojedinačnih prvaka građanskih stranaka, komunisti su se zalagali za političko jedinstvo masa, trudeći se da u front narodnooslobodilačke borbe privuku što šire slojeve seljaštva, naročito srednjake, radništva, antifašistički raspoložene inteligencije. Istrajavanjem na politici bratstva i jedinstva naroda komunisti su ukazivali na put sprečavanja bratoubilačkog rata, denacionalizacije i nemačke rasističke politike. Partija je među srpske ustanike koji su iskusili ustaške zločine slala hrvatske radnike, ilegalce iz Zagreba, Splita i drugih gradova, komuniste Muslimane, kako bi se na najneposredniji način razvijalo bratstvo naroda i ugroženom stanovništvu predočavala narodnooslobodilačka borba kao jedina alternativa fizičkom uništenju jednog naroda od drugog, koje su inspirisali okupatori preko svojih domaćih ultranacionalističkih snaga vodeći politiku „podeli pa vladaj“. Zavedeno propagandom okupatora i svojih građanskih slojeva i zemljoradnika, manjinsko stanovništvo je 1941. ostalo zatvoreno za uticaj KPJ i gluvo na pozive da uzme učešća u narodnooslobodilačkoj borbi. Viši slojevi neslovenskih manjina aktivno su podržavali okupatore, gledajući u njima svoje oslobodioce. Mađarska manjina postala je deo vladajućeg naroda. KPJ je ušla u ustanak 1941. i bez uporišta među albanskim masama.

Suprotstavljajući se surovim pogromima ustaša i denacionalizatorskoj politici okupatora kao vidu šovinističkog bezumlja, koje je pretilo da zauvek iskopa jaz između jugoslovenskih naroda, komunisti su istupali sa antitezom bratstva i jedinstva naroda, kao koncetrisanog izraza jugoslovenskog internacionalizma. Ova politika bila je dijametralno različita od politike profašistički ili prozapadno usmerene buržoazije naroda Jugoslavije. Ona je time parirala politici okupatora, ali i koncepciji nacionalno čistih država u jugoslovenskom prostoru. Pokrajinski komitet Vojvodine je početkom juna 1941. pozivao narode Vojvodine na stvaranje jedinstva svih naroda Vojvodine u borbi protiv okupatora. Od Mađara je traženo da razlikuju srpski narod od njegovih kapitalista. Vojvođanskim Nemcima je stavljeno do znanja da su nemački nacisti i njihovi klasni protivnici. Komunisti Vojvodine su pozivani da kuju jedinstvo od kojeg zavisi budućnost. Šovinistička mržnja se označava kao „otrovna žaoka“ koju kapitalisti svesno usađuju u narod i njegovu svest.

Organizacija KPJ od pre rata, prilagođena situaciji okupacije, pripremana je za borbu od polovine 1940. godine, o čemu govore političke 4 organizaciono-institucionalne mere, sticanje patriotske legitimacije u aprilskom ratu, produbljivanje ovih priprema posle vojnog poraza Kraljevine Jugoslavije i organizovano širenje antiokupatorskog raspoloženja. Ulaškom SSSR-a u rat ritam tih priprema je samo ubrzan. Neka mesta u Proglasu CK KPJ povodom napada Nemačke na SSSR jasno ukazuju da su komunisti Jugoslavije bili spremni, da su oni dugo očekivali ovaj čas i sada ulaze u „poslednji boj“. Približavanjem neposrednih akcija obrazovan je 27. juna 1941. Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (NOPOJ), s generalnim sekretarom KPJ na čelu, čiji su članovi bili: Milovan Đilas, Edvard Kardelj, Ivan Milutinović, Aleksandar Ranković, Rade Končar, Franc Leskošek, Sreten Žujović, Ivo Lola Ribar i Svetozar Vukmanović Tempo. Sastav ovog tela govori da su u njemu zastupljeni predstavnici gotovo svih naroda Jugoslavije, sem Makedonije. Iz sastava se takođe vidi da je vojno vodstvo pripadalo isključivo rukovodećim komunistima, a na drugoj strani da je stvorena gotovo personalna unija između političkog i vojnog rukovodstva. Osnivanjem ovog tela sagledava se značaj, primarnost vojnih zadataka u novostvorenoj istorijskoj situaciji, iako je u revolucionarnim procesima vojno-politički kompleks bio nerazdeljiv. Vojne funkcije su dobijale na značaju pred otpočinjanje borbe, ali su nesumnjivo u toku celog rata bile podređene političkim ciljevima. Iz sastava ovog tela može se zaključiti da je KPJ od prvog dana osiguravala svoj dominantni politički uticaj u vojnim strukturama, ali bez militarizacije revolucionarnog procesa i sukoba vojne i političke linije. Trenutne aberacije vojnog činioca u odnosu na civilne organe vlasti su kritikovane. Militarizacija vlasti zabeležena je tek na kraju rata u izuzetnim situacijama nastalim u Vojvodini (Banat, Bačka i Baranja) i na Kosovu i Metohiji prilikom kontrarevolucionarne i antijugoslovenske pobune u ovoj oblasti decembra 1944 — februara 1945. zavodeњem vojnih uprava, koje ipak nisu bile istovetne, jer nisu bile ni izazvane istim uzrocima. Karakteristično je takođe da je jugoslovensko vojno rukovodstvo u ovoj fazi bilo bez vojnih lica, stručnjaka, profesionalnih vojnika, ljudi koji bi imali vojno iskustvo, ukoliko izuzmemo Josipa Broza Tita, koji je bio učesnik prvog svetskog rata. Ovaj nedostatak nadoknađen je

postojanjem vojnih stručnjaka u glavnim štabovima narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda (NOPO-a).

Komunisti su pripreme za borbu izvodili sistematski, kontinuirano, bez dvoumljenja, s jasno razvijenom predstavom da je predstojeća borba neizbežna, da narod nema druge alternative ako ne želi da postane žrtva međusobnog uništenja u projekciji okupatorske politike, jedino zainteresovane da obezbedi ekonomsku eksploataciju osvojenog prostora; da su oni jedina antifašistička snaga, jedina koja nije zatajila i koja je sposobna da ponese teret istorijske odgovornosti u najtežem trenutku istorije svih naroda Jugoslavije.

Mada deo strane historiografije i publicistike i danas želi da prikaže da Mihailovićev pokret ima prvenstvo, sa stanovišta vremenske pojave, nad „komunističkim“, koji se oglasio tek kada je Sovjetski Savez napadnut, činjenice neumoljivo pokazuju da je — i pored začetaka Mihailovićeve organizacije od polovine maja 1941. sa najjačim centrom u Beogradu, poverenicima po selima, tajnom oficirskom organizacijom u julskom ustanku, s centrom u Nikšiću — vojno organizovanje četnika započelo tek jula-avgusta 1941. godine. Mihailovićeve snage institucionalizovane su pod nazivom četničkih odreda „Jugoslovenske vojske“. Mihailović je avgusta 1941. tražio od svih aktivnih i rezervnih oficira i podoficira da se stave u službu „Jugoslovenske vojske“, smatrajući da je njegovo četničko jezgro naslednik stare vojske koja nastavlja otpor pod okupacijom. Kraljevina Jugoslavije se i dalje nalazila u ratnom stanju s neprijateljem, Nemcima i njihovim saveznicima, pa je samim tim važila zakletva data „Kralju i Otadžbini“. Četničko vodstvo bilo je zaokupljeno u leto i jesen 1941. stvaranjem mreže svojih organizacija u celoj zemlji, posebno u Srbiji, Bosni i Crnoj Gori. Sto dublje prodiranje u Bosnu isticano je kao vanredno značajno sa stanovišta „Srpstva“. Septembra 1941. očekivalo se da se Bosna oslobodi ustaša pre nego što bi Nedićeva vlada („naša poluslobodna vlada u Beogradu“) diplomatskim putem uspela da je pripoji okupiranoj Srbiji. U istočnu Bosnu upućen je major Boško Todorović, a za komandanta svih četničkih odreda u Crnoj Gori postavljen je polovinom oktobra 1941. godine generalštabni major Đorđe Lašić. Kapetan Pavle Đurišić imenovan je za komandanta „Limsko-sandžačkih četničkih odreda“. Veza sa crnogorskim četnicima održavana je preko limske doline, a crnogorskih i

istočnobosanskih četnika preko Hercegovine. Mihailović je oktobra 1941, kao komandant „Četničkih odreda Jugoslovenske vojske“, tražio od svih oficira, podoficira, kaplara i redova operativne i rezervne vojske da izvršavaju naređenja postavljenih starešina, smatrajući ih predstavnicima redovne Jugoslovenske vojske i pozivajući se na ratne zakone Kraljevine Jugoslavije.

Očigledno je da su se na poprištu našla dva ideološko-politički gledano oprečna pokreta, od kojih jedan u uslovima drugog svetskog rata teži da menja društvenu osnovu Jugoslavije, a drugi želi da je sačuva. Razlikovale su im se i nacionalne politike: dok su komunisti istupali za nacionalnu ravnopravnost, dotle su četnici smatrali da srpska prevlast treba u ratnim uslovima da se ozakoni, koristeći u tom cilju ustašku izdaju, primenom politike nacionalnog revanša nad svim vinovnicima izdaje aprila 1941. i izvršiocima pokolja srpskog življa. Četnici su za kontinuitet Jugoslovenske vojske, a nove oslobodilačke snage na sceni izgrađuju novu narodnu armiju u toku borbe. Profesionalni vojnici, koji se nisu proslavili u tek završenom aprilskom ratu, smatrali su da i dalje imaju monopol na vojno komandovanje. Za četnike nije bilo nikakvih promena u toku rata, sem nacionalne odmazde nad Hrvatima i Muslimanima, za razliku od komunista koji su narodnooslobodilačku borbu shvatali kao okvir revolucionarne transformacije unutrašnjeg poretka na drukčijim nacionalnim i socijalnim osnovama. Četnici su jasno stavljali do znanja da su za obnovu Kraljevine Jugoslavije, uz najnužnije korekture ranijih slabosti građanskog društva (agrarna reforma, uklanjanje eksploatacije stranog kapitala, korupcije, zapostavljanja sela, itd.), za razliku od komunista koji su na ruševinama starih organa vlasti stvarali narodnooslobodilačke odbore nasuprot četničkim opštinskim upravama, sreskim načelstvima i komandama mesta, izbegavajući — zbog shvatanja rata redukovanog na sukob sila fašizma i antifašizma — bučne parole o revolucionarnim namerama, ako se izuzme stalno isticanje da „nema povratka na staro“. Pokret pod vodstvom komunista bio je dosledno jugoslovenski, suprotno četničkom koji nije prevazilazio okvire srpskih krajeva ili onih koji su smatrani takvim. Osnovno razlikovanje ovih pokreta nastupilo je na pitanju doslednog otpora okupatorima: partizanske snage izjašnjavale su se za borbu bez rezerve, od prvog časa, svim snagama, dok su četnici razvijali strategiju

defanzive, iščekivanja, slabljenja osovine na velikim frontovima, to jest oružanog istupanja tek „kad pukne kolan svečevoju kobili“, pravdajući takvo držanje tradicijom, iskustvom, odbranom egzistencijalnih interesa srpskog naroda, kojemu je i inače pušteno i suviše krvi, onemogućavanja da se nemački bes na vrhuncu Hitlerove moći još jednom ne izlije nad Srbijom i srpskim narodom. Od ovakve političke filozofije do kolaboracije bio je samo jedan korak, i četnici nisu mogli da ga ne pređu. Kolaboracija se nije mogla odvojiti od nacionalne izdaje, svodeći se u krajnjoj liniji na to, čega je bio svestan i sam Mihailović, razaslijući instrukcije za saradnju sa okupatorima u borbi protiv partizana, ali tajno, da se ne bi kompromitovao u očima naroda i saveznika. Opsednut antikomunističkim sindromom, Mihailović nije prezao ni da traži oružje od Nemaca, da se svim silama zalaže za uništenje komunista u toku rata, pa i da počne na tlu zapadne Srbije građanski rat koji će u vidu lančane reakcije izazvati nesagledive posledice gotovo na celom jugoslovenskom prostoru.

Karakteristično je da nemačka historiografija u slučaju Jugoslavije najvećim delom govori o bratoubilačkom ratu, koji su Nemci navodno morali stišavati i gasiti svojom politikom pacifikacije, svesno izbegavajući svoju ulogu glavnog uzročnika bratoubilačkog klanja koje su komunisti prekinuli pozivom na jedinstvo kroz borbu ravnopravnih naroda kao jedine pretpostavke života u budućoj Jugoslaviji. Za deo građanskih pisaca na Zapadu, u jugoslovenskom slučaju se radi o čistom građanskom ratu dveju suparničkih, zakrvljenih struja, koje imaju različite inostrane pokrovitelje o tome ko će sutra gospodariti Jugoslavijom. Pri tome se jedino zaboravlja ona osnovna distinkcija: šta je u antifašističkom ratu bio glavni zadatak — saradnja s neprijateljem ili nemilosrdna borba; ko je razvijao aktivnu narodnooslobodilačku borbu protiv okupatora a ko opet sa njima nastupao protiv jedine autentične antifašističke snage u Jugoslaviji; ko je prikivao toliki broj okupatorskih divizija na jugoslovenskom tlu u vreme kad su one bile toliko dragocene na drugim frontovima, istočnom, severnoafričkom, talijanskom; da li su saveznici pozivali na kolaboraciju ili na zadavanje što jačih udaraca okupatorskim snagama; oružane snage profašističke buržoazije u Jugoslaviji sastavni su deo neprijateljske sile, s kojima se NOVJ bori kao sa jedinstvenim snagama fašizma; mistifikacijom četničkog stava jedno vreme

je došlo do paradoksa da Velika Britanija pomaže pokret koji je faktički odmagao koaliciju ujedinjenih naroda, predstavljajući se stranom svetu kao antifašistička snaga prvog ranga; komunisti su pozivali sve patriote na zajedničku borbu, pristajali čak na zajedničku vrhovnu komandu, ali su četnici svesno izazvali građanski rat, računajući da će u jesen 1941. u Srbiji zadati definitivni poraz partizanskom pokretu, razumljivo — uz pomoć Nemaca. Smatrali su da je ovakva politika u interesu više stvari — nacionalno-egzistencijalne, iza koje u stvari stoji klasno-politički interes primarnog značaja, i da će moralna senka kolaboracije s vremenom otpasti. Da bi se opravdali pred narodom, služili su se i istorijskim analogijama, pozivajući se na saradnju Miloša Obrenovića s Turcima, koju je narod zaboravio ili oprostio protekom vremena i saznanjem da je ona bila cena srpskog uspeha, naravno ne obazirući se na promašnost ove paralele i u sadašnjosti. Komunisti su, van sumnje, od prvih ustaničkih dana stavili nacionalno oslobođenje u funkciju socijalne revolucije. Njihova strategija uključivala je nacionalnu emancipaciju kao bitnu komponentu u zemlji višenacionalne strukture i lošeg iskustva s građanskom politikom u nacionalnom pitanju. Istovremeno ona je počivala na dubokom poimanju da se u svetu nose dve snage na koje je bio sveden ratni odnos: snage fašizma i antifašizma, što je privremeno mirilo saveznički, raznorodni „trougao“: SSSR, SAD i Veliku Britaniju, koje su, ipak, u fašizmu u tom času sagledavale primarnog protivnika. Karakter rata uticao je na demokratski pečat narodnooslobodilačke borbe u smislu stvaranja demokratskog ostvarivanja novog istorijskog bloka svih nacionalno potlačenih, seljaka i radnika, rodoljubive sitne i srednje buržoazije, jedinstva svih patriotskih snaga, vernika i ateistički raspoloženi građana. Rukovodstvo Partije se oslobađalo sektaštva, suprotstavljajući mu se u novoj situaciji, ali i oportunisti koji su sumnjali u mogućnost narodooslobodilačke borbe, procenu pravog trenutka, itd. Duboko je bilo svesno jula i avgusta 1941. da bi proglašavanje klasnog *blickriga* u ustanku značilo poraz, mada nije previđalo da ni takav prilaz nije bio stran delu kadrova indoktriniranih idejom o svetskoj revoluciji, sukobu rada i kapitala, velikom obračunu između kapitalizma i socijalizma. Šta drugo znače sovjetske parole, amblemi, stvaranje „Crvene armije“ u Srbiji; kvalifikacije o „antifašističkoj revoluciji“ u Crnoj Gori, nazivi narodnooslobodilačkih odbora

sovjeti", „komesarijati", u Bosni i Crnoj Gori, itd. U ustanku su se preplitali nacionalni i klasni procesi. Rukovodstva su stajala na stanovištu da nije došlo do preloma u diferencijaciji masa za narodnooslobodilačku borbu, a da bi se one mogle mobilisati na parolama klasnog radikalizma, dok njihova svest još nije bila narasla do tog nivoa, budući blokirana starim uticajima, raznim plemenskim i drugim stegama, izložena akciji stranih kontrapropagandi, prijemčiva na neke stereotipne nacionalne i verske svetinje, navikla na ranije starešine, zarobljene konzervativnim iskustvima, otporna na revolucionarne inovacije, izložena pritisku dugo taložene drukčije svesti, predstava patrijarhalnog morala i društvenih pravila življenja sa kojima je praktično bila srasla.

Narodnooslobodilačka borba, kao revolucionarni rat, svakako nije imuna na sukob koji možemo nazvati građanskim ratom, ali u prikrivenom obliku zbog kolaboracije četničkih snaga sa okupatorom. Izazivači tog rata na teritoriji zapadne Srbije u jesen 1941. godine jesu Mihailovićevi četnici. U građanskom ratu osnovnih snaga učestvuje i kvislinška partijska vojska (ustaše, Ljotićevi dobrovoljci), koji su do tog stepena izjednačeni sa okupatorom i uživaju njegovo poverenje da borbe s njima — nezavisno od sunarodničke istovetnosti — predstavljaju rat protiv spoljnih neprijatelja, čiji su oni štíćenici i čija sudbina zavisi od sudbine okupatora. Legalizovani kao saveznička snaga, četnici raznim mistifikacijama prikrivaju svoju prookupatorsku aktivnost protiv jedine autentične antiokupatorske snage. Dvojna priroda narodnooslobodilačke borbe — nacionalnooslobodilačka i antifašistička — bila je istovremeno i revolucionarna smena vlasti. Time su objektivno stvarani preduslovi za sukobe između snaga *status quo* i onih koji žele da ga menjaju, koji nisu mogli da nemaju klasnu sadržinu. Napuštajući u pojedinim fazama narodnooslobodilačke borbe ovu dominantnu strategiju, komunisti su klasnom radikalizacijom ovoga sukoba produblјivali prisutnu komponentu građanskog rata. Na građanski rat guraju okupatori i četnici, ali ga — savlađivanjem levih aberacija — komunisti odbacuju. Oni traže svrstavanje prema okupatoru, a ne prema klasnim merilima. Po njima, trebalo je pojačati antiokupatorsku aktivnost do maksimuma, voditi antifašistički rat, boreći se sa četnicima i drugim kvislinzima, kao nosiocima kolaboracije legalizovanih četnika na osnovu saglasnosti i instrukcija Mihailovića. Stalnim nagla-

šavanjem narodnooslobodilačke borbe, KPJ nije dozvoljavala da se zaboravi da je osnovni protivnik nacionalni zavojevač i fašistički okupator. Time su okupatori i kvislinzi onemogućavani da borbu u toku prevedu na klasični klasni obračun, uviđajući da bi na taj način suzili društvenu i političku **osnovu** revolucionarnih snaga. Kolaboracija četnika i drugih kvislinških formacija skrivala je klasne manifestacije ponašanja. Njima su četnici davali karakter nacionalno-egzistencijalnih motiva, a snage narodnooslobodilačkog pokreta karakter borbe između snaga fašizma i nacionalne izdaje na jednoj strani, a na drugoj nacionalnooslobodilačkih i antifašističkih snaga.

Organizovana snaga ustanka morala je u mešovitim nacionalnim krajevima da suzbija i savlađuje stihiju seljaka dovedenih u stanje samoodbrane i željnih odmazde, naročito u početnoj fazi borbe, kao i protivofanzive neprijatelja i razorni uticaj njegove propagande, usmerene na podelu ustaničkih redova u trenucima kriza i osipanja boraca, koji su pretili potpunim raspadom ustaničkih frontova. Spontanost se javljala i u uslovima gde je narodnooslobodilački pokret bio nacionalno homogen i razvijan u čvrsto organizovan subjektivni činilac; najčešće se izražavala u prekoračenju obima boračke mase i razmera ustanka koje je odredio organizator, izazivajući na taj način nepredviđene teškoće, praćene kolebanjima, ali i potvrđujući se kao stalna prateća manifestacija svih dubokih narodnooslobodilačkih i revolucionarnih pokreta.

Nemci su uoči napada na SSSR zahtevali, s pozivom na spoljnopolitičku situaciju, pooštreno osmatranje i suzbijanje komunističkog pokreta u Jugoslaviji, očekujući u skoroj budućnosti razornu komunističku propagandu, kojoj će pomoći Sovjetski Savez razvijanjem antinemačke politike pomoćnim sredstvima, naročito radio-propagandom i bacanjem letaka. Za dan napada na SSSR dovršavane su pripreme za „lov“ na komuniste. Berlinska centrala Gestapoa pod rukovodstvom Hajnriha Milera radila je na rekonstrukciji kartoteke komunisti, koju su ovi uništili posle 27. marta 1941, u resoru unutrašnjih poslova, na čijem čelu je stajao Srđan Budisavljević. Izvođenje akcije trebalo je da započne čim se iz Berlina bude dao znak teleprinterom „najhitnije“ i lozinkom „Internacionala“. Pojačan je nadzor nad javnim zgradama i mostovima; započeli su pokreti jedinica. Sa 22. junom počela je prava hajka na komuniste, čiji je najveći deo, unapred upozoren, uspeo

blagovremeno da se skloni. Progoni komunista u NDH tekli su i u periodu do 22. juna 1941. godine.

Razvijanje narodnooslobodilačke borbe nije značilo zapostavljanje otpora u gradovima, ali je ovaj prilagođavan uslovima karakterističnim za partizansku aktivnost protiv neprijatelja kao osnovnom vidu borbe, dobijajući najraznovrsnije oblike od atentata, diverzija i sabotaža do političke propagande, bojkota, snabdevanja partizanskih odreda, spasavanja kadrova u opasnosti, razvijanja informativno-obaveštajne službe. Rad pod prismotrom kvislinške i okupatorske policije, koja se koristila dostavljačima i ubacivanjem provokatora u organizacije narodnooslobodilačkog pokreta, bio je skopčan sa stalnim rizikom, zahtevao konspiraciju izgrađenu do savršenstva, ali ne i izolaciju, koja bi pokidala veze s aktivistima i slobodnim teritorijama, onemogućila širenje uticaja u antifašističkoj sredini. Mnogobrojne provale organizacija po gradovima bile su cena ove borbe, koja se s onom na drugim teritorijama Jugoslavije slivala u jedinstvenu i nedeljivu celinu oslobodilačkog rata, uz sve žrtve i neprocenljiv „danak u krvi“, koji je pretio da gradove pretvori u groblje kadrova. Izloženi teroru službi specijalizovanih za borbu protiv komunista i drugih antifašista, ilegalni borci su bili spremni na najgore. Sačuvana su mnogobrojna svedočanstva o njihovom hrabrom držanju pred neprijateljem, koji od njih, uprkos najsvirepijem mučenju, psihološkom i fizičkom, često nije mogao saznati ni kako se zovu, a kamoli podatke o njihovoj organizaciji; ali nije malo bilo ni suprotnih slučajeva, kada je neprijatelj trijumfovao nad borcima koji su, ne mogavši da izdrže torturu, morali da ponesu izdajnički žig. Neprijateljski izvori govore koliko je to za okupatore bio nepoželjan rat, neprekidan i nevidljiv, koji je kidao živce oficira i vojnika i unosio među njih gotovo nepodnošljiv nemir, zbog čega su oni podnosili komandama molbe za premeštaj na drugi front.

Desetkovanje partijskog kadra u gradovima i, na drugoj strani, stvaranje slobodne teritorije, naveli su rukovodstvo KPJ da zatraži od nacionalnih i pokrajinskih partijskih rukovodstava povlačenje kompromitovanog kadra iz gradova i njegovo uključivanje u rad na oslobođenoj teritoriji i u sastavu partizanskih odreda. Krajem septembra 1941. Josip Broz Tito predložio je Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju da iz Beograda sedište premesti na oslobođenu teritoriju, a novim direktivama u

oktobru zahtevao da se iz Beograda sklone svi partijski aktivisti, kao i rodoljubi, kojima je pretila opasnost. Krajem decembra 1941. generalni sekretar KPJ se u pismu Pokrajinskom komitetu izjašnjavao za odašiljanje što većeg broja radnika iz Beograda na slobodnu teritoriju kako bi se poboljšao socijalni sastav partizanskih odreda i beogradski proletarijat spasao „klanice“ koju su mu pripremali okupatori.

Najžešće borbe u narodnooslobodilačkom ratu vođene su u teško pristupačnim krajevima središnje Jugoslavije, ali prilikom pokretanja borbe reljef zemljišta nije apsolutizovan kao prednost. Partizanski odredi borili su se i na slabo prohodnim terenima, ali i u tipično ravničarskim krajevima kakva je Vojvodina. Posle poraza partizanskih odreda u Banatu, ustanak se pomerio u Srem, gde je, u specifičnim uslovima borbe, stalno dobijao na snazi i širini. Zahvaljujući politici KPJ, bekstvu komunista zatvorenika iz Sremske Mitrovice 1941, suzbijanju nacionalnih sukoba između Srba i Hrvata, a posebno ustaničkom savezu sa srednjim slojem seljaštva, Srem je, nasuprot predratnim očekivanjima doktrinara da bi u budućoj revoluciji mogao da postane jugoslovenski Don, prerastao u trajno središte narodnooslobodilačke borbe u Vojvodini, povezano sa Srbijom, Bosnom i Hrvatskom.

Ustaničke akcije izvodili su partizanski odredi, u nekim krajevima nazivani gerilskim, koji su formirani na teritorijalnom principu. Naoružani lakim oružjem, oni su, samostalno ili udruženim snagama, branili ili proširivali slobodnu teritoriju, čuvali njene granice, uspešno napadali neprijatelja i, isto tako, uzimali pred njegovim jačim snagama. Ustaničci su znali da drže gradove u opsadi, ali su izbegavali frontalne borbe, uzimajući u obzir nesavršenije prednosti neprijatelja u teškom naoružanju, pokretljivost njegovih motomehanizovanih jedinica i podršku avijacije. Dok su partizanski odredi u početku predstavljali male jedinice, od 20 do 30 boraca, već u jesen 1941. neki od njih toliko su se uvećali da su imali 1.000—3.000 boraca. Na čelu odreda, sastavljenih uglavnom od mlađih boraca, bez vojničkog iskustva, kao i na čelu njihovih štabova, nalazili su se učesnici španskog građanskog rata: Milan Blagojević, Danilo Lekić, Peko Dapčević, Koča Popović, Ratko Pavlović, Đuro Mešterović, Gojko Nikoliš, Branko Krsmanović, Marko Orešković, Danko Mitrov, Dušan Kveder, Ivo Rukavina i drugi. Starešinski kadar činili su i komunisti iz re-

dova rezervnih oficira, te pojedini aktivni oficiri i podoficiri bivše jugoslovenske vojske koji su izbegli zarobljavanje a bili simpatizeri KPJ ili osvedočeni rodoljubi. U partizanskim odredima našli su se oficiri koji nisu hteli da prihvate kapitulaciju: pukovnik Savo Orović, pukovnik Jakob Avšić, major Mihailo Apostolski, kapetani Arso Jovanović, Veoimir Terzić, Ljubo Vučković, poručnici Radivoje Jovanović, Rade Hamović, Pero Četković, Petar Matić i drugi. Ustanak je izbacio na površinu mnogobrojne starešine i organizatore iz naroda, proslavljene komandante i vođe, o kojima je narodna uobrazilja ispredala legende. Među njima spomenimo Dragojla Dudića, Dušana Jerkovića, Savu Kovačevića, Mladena Stojanovića, Simu Šolaju, Marka Oreškovića, Franca Rozmana, Petra Lekovića, Vasilija Gačešu, Pavia Papa, Marka Kljaića.

S prelaskom na oružane akcije vodstvo KPJ počelo je da uobličava koncepciju opštenarodnog ustanka, služeći se podacima o masovnosti prvih borbi. Josip Broz Tito je, u svojstvu komandanta Glavnog štaba, izradio uputstva o organizaciji i zadacima partizanskih odreda, koja su objavljena u Biltenu Glavnog štaba NOPOJ 10. avgusta 1941. pod naslovom *Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda*. Njihov cilj je, prema tim uputstvima, bio oslobođenje naroda Jugoslavije od okupatora i borba protiv njegovih saradnika. Partizanski odredi su tretirani kao borbeni odredi naroda Jugoslavije u kojima se nalaze rodoljubi, nezavisno od političkog uverenja, pa samim tim kao vojne formacije koje nisu u službi nijedne partije, uključujući i KPJ. Njihov glavni zadatak bio je razvijanje narodnog otpora dizanjem i predvođenjem ustanaka.

Ustaničke snage stvorile su u leto i jesen 1941. prve slobodne teritorije u okupiranoj Evropi: u Crnoj Gori, u zapadnoj, južnoj i istočnoj Srbiji, Lici, Baniji, na Kordunu, u Bosanskoj krajini, istočnoj Bosni, Hercegovini, na kojima se organizovala vlast narodnooslobodilačkog pokreta.

U onim jugoslovenskim zemljama gde su borbe dobile razmere masovnih ustanaka, pojavile su se tendencije frontalnih nastupa, pri čemu se nije vodilo računa o elastičnom povezivanju gerilskih i frontalnih oblika suprotstavljanja okupatorima, u zavisnosti od prilika i vojno-političkog odnosa snaga; na drugoj strani, narodnooslobodilačka borba nije u Crnoj Gori bila imuna na zastranjivanja, manifestovana u shvatanju da ona predstavlja „antifašističku revoluciju“.

Odluka o pripremama za otpočinjanje oružane borbe u Srbiji, u duhu zaključaka Politbiroa CK KPJ, doneta je 23. juna 1941. na sastanku Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, kome su prisustvovali: Aleksandar Ranković, Spasenija Babović, Duro Strugar, Moma Marković, Ivo Lola Ribar, Blagoje Nešković, Vukica Mitrović, Mirko Tomić, Miloš Matijević, Ljubinka Milosavljević, Vasilije Buha i Milovan Đilas. Partijsko **rukovodstvo** Srbije je izvršilo raspored instruktora, zaključilo da se bez odlaganja pristupi formiranju naoružanih udarnih grupa, ubrza prikupljanje oružja i sanitetskog materijala, pojača budnost i konspiracija. U Sekretarijat Pokrajinskog komiteta izabrani su: Aleksandar Ranković, Spasenija Babović, Blagoje Nešković i Ljubinka Milosavljević kao sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a. Prvih dana jula obrazovan je Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Srbiju u sastavu: Sreten Žujović, Filip Kljajić, Branko Krsmanović, Nikola Grulović i Rodoljub Čolaković.

Prvi partizanski odredi u Srbiji stvoreni su pre nego što se i oglasila ustanička puška Žikice Jovanovića u Beloj Crkvi, kod Krupnja, 7. jula 1941. Prva oružana grupa Valjevskog NOP odreda okupila se 28. juna 1941, a zatim su 2. jula donete odluke o formiranju Kosmajskog, Posavskog i Prvog šumadijskog odreda, 6. jula Čačanskog, 7. jula Užičkog, 12. jula Kragujevačkog, dok je 15. jula formiran Mačvanski odred. U stvaranju Uzičke republike učestvovalo je 13 partizanskih odreda: Valjejski, Mačvanski (Podrinjski), Posavski, Kosmajski, Prvi i Drugi Šumadijski, Pomoravski, Kragujevački, Vrnjačko-trstenički, Kopaonički, Kraljevački, Čačanski i Uzički NOP odred. Uzički NOP odred narastao je na 2.500 boraca, Čačanski na 3.000, Kragujevački na 1.500 boraca. Tokom druge polovine jula formirani su Kraljevački i Rasinski narodnooslobodilački partizanski odred. U istočnoj i južnoj Srbiji borili su se Požarevački, Toplički, Kukavički (Leskovački), Vranjski i drugi odredi. Borbe protiv okupatora i njegovih saradnika vodile su se na području Posavine, Šumadije, Mačve i Pomoravlja, da bi se glavno žarište ustanka razvilo na tlu zapadne Srbije i Šumadije. Pod zastavom narodnooslobodilačke borbe nalazilo se sredinom septembra 1941, kada se ustalasalo srpsko selo, oko 7.500 boraca, organizovanih u 13 odreda, a krajem istog meseca operisala su već 23 odreda, s ukupno 25.000 ustanika, koji su pod svojom kontrolom držali dve trećine Srbije. Brzo narastanje

ustaničkih snaga govorilo je da su naponi KPJ i odredskih vojnih štabova u pravcu širenja narodnooslobodilačke borbe odjeknuli na selu, dajući rezultate koji su zastrašili Dražu Mihailovića i kvislinge. Krajem septembra 1941. napadnut je Kruševac, a početkom oktobra Šabac, dok su partizanske snage na jugu oslobodile Prokuplje 9. oktobra 1941. Pod nadzorom partizanskih snaga nalazila se Ibarska dolina. U istočnoj Srbiji oslobođeni su Petrovac na Mlavi, Kučevo, Majdanpek, Žagubica, Golubac.

Na tlu Srbije u leto i jesen 1941. primenjivala se koncepcija KPJ o razvijanju partizanske borbe koja bi bila dugotrajnog karaktera, oslonjena na selo, umesto koncepcije koja je ovu svodila na akcije u gradovima, na štrajkove i sabotaze. Prilikom donošenja odluke da zapadna Srbija postane poprište narodnooslobodilačke borbe u srpskoj zemlji, vodstvo KPJ je računalo da se radi o krajevima gde je rodoljublje na ceni, gde borba za slobodu ima duboke tradicije, a narod se ne miri s ropstvom. Brdovita konfiguracija tla, s teško prohodnim masivima Maglića, Volujaka, Vučeva i Durmitora u zaleđu, bila je pogodna za razvijanje partizanskog rata. Dolazak na tu teritoriju Draže Mihailovića — kao vođe građanskih snaga prozapadne orijentacije, koji je takođe proklamovao antiokupatorski stav, ali bez opredeljenja za narodnooslobodilačku borbu — pružio je mogućnost direktnog uticaja na izjašnjavanje četnika za borbu protiv okupatora ili pasivan odnos prema narodnom otporu. Polet ustanka u septembru 1941. nije samo potvrđivao pravilnost procene partijskog rukovodstva i Glavnog štaba NOPOJ o izboru poprišta i strategije narodnooslobodilačke borbe, već je po razmerama, prilivu boraca, intenzitetu bitaka i prevazilazio tu procenu. Rukovodstvo s Titom na čelu razvoj ustanka pratilo je¹² Beograda, gde su antifašisti u toku leta okupatoru učinili život nesnošljivim paleći kamione, gorivo, vršeci atentate, u očekivanju prelaska na slobodnu teritoriju Srbije da bi pomogli učvršćenju vojne organizacije, povezivanju manjih jedinica sa štabovima odreda, usaglašavanju akcija, uspostavljanju veza i razmeni iskustava s drugim ustaničkim centrima u Jugoslaviji.

Uoči Titovog dolaska na slobodnu teritoriju, koja je bila Pod kontrolom Valjevskog partizanskog odreda, u Dulenima je 16. septembra 1941. održano savetovanje Glavnog štaba NOPO Srbije s rukovodiocima odreda, koje se izjasnilo za učvršćivanje voine organizacije ustanka, razviianie veće saradnie među

odredima i stvaranje bataljona u njihovom okviru. Slobodna teritorija se neprekidno širila oslobađanjem novih mesta i gradova — Krupnja, Požege, Arilja, Čačka, Gornjeg Milanovca, Užica, dok su se Valjevo, Šabac i Kraljevo nalazili pod partizanskom opsadom — predstavljajući u jesen 1941. jedinstveni prostor u porobljenoj Evropi, borbeni i politički podsticaj antifašistima sveta i izazov Hitlerovom novom poretku. Na teritoriji „Užičke republike“, na površini od 19.000 km², koja se prostirala od obronaka Zlatibora i Uvea do Save i Beograda, od Drine do Ibra, graničeći se sa Sandžakom, Sremom i istočnom Bosnom, živelo je oko milion stanovnika. „Užička republika“ prostirala se između Drine i Save, do nadomak Beograda. Na toj teritoriji oslobođena su potpuno samo dva okruga — užički i čačanski, kao i delovi drugih okruga u zapadnoj Srbiji, Šumadiji i Pomoraviju, mada su neki gradovi — Kraljevo, Kragujevac i Valjevo — bili pod vlašću Nemaca. Preko Trstenika i Vrnjačke Banje ona je na jug dopirala sve do Kosovske Mitrovice, Novog Pazara i reke Uvac, oslanjajući se na slobodnu teritoriju u Sandžaku. Drina je delila srpske odrede u Srbiji od šest odreda u istočnoj Bosni, koji su ipak uspostavljali borbenu saradnju u predelu Zvornika i Ljubovije.

Ime „Užička komunistička republika“ dali su oslobođenoj oblasti septembra — novembra 1941. kvislinzi, a zatim se isti naziv pojavio u štampi SSSR-a u proleće 1942. godine. Samo rukovodstvo KPJ, odnosno narodnooslobodilačkog pokreta, izbegavalo je nazive „revolucija“, „federacija“, „republika“ itd., zbog strategije narodnooslobodilačke borbe i međunarodnih obzira.

Organi vojne i civilne vlasti organizovali su život na slobodnoj teritoriji i njenu zaštitu. Oživljavana je privreda, obnavljan rad društvenih službi, održavan saobraćaj, čak i železnički (na jednoj pruzi uskog koloseka), radila je Fabrika oružja u Užicu, izlazio list *Borba*. Nova vlast preduzela je mere da se prihvate žrtve rata, pogorelci, deca bez hranilaca, izbeglice. Najveća pažnja posvećivana je ishrani boraca i siromašnog stanovništva.

Venceslav Glišić je podrobno opisao proizvodnju u užičkoj Fabrici oružja, u tkačnici, ložionici sa kolnicom, a u Čačku u Vojno-tehničkom zavodu, Fabrici hartije, u mlinovima. Punom parom počele su da rade i partizanske radionice: obuće (opanci, „cokule“), krojačke (šajkano odelo, rublje), radionice za prera-

du kože (kožusi, kožni kaputi, itd.). Fabrika oružja u Užicu nastavila je rad premeštajem mašina u trezor Narodne banke da bi se izbeglo bombardovanje. Deo proizvedenog oružja ustupljen je četnicima na osnovu sporazuma Tita sa Dražom Mihailovićem. Na čelu fabrike nalazio se kolektivni organ — Odbor jedinstva rada. Prilikom eksplozije ove fabrike 22. novembra 1941, čiji uzrok nije utvrđen (sabotaža neprijatelja ili nepažljivo rukovanje materijalom) poginulo je oko 130 lica. Pored ove fabrike radila je i tkačnica koja je proizvodila platno, porhet, zefir, „amerikan“. U Vrelima je radila fabrika kože, koja je nastojala da se iz istočne Bosne snabde sirovom kožom i materijalom neophodnim za štavljenje kože (hrastova šiškarka). Proizvodnja je obnovljena i u Vojno-tehničkom zavodu u Čačku, Fabrici hartije, u parnim mlinovima. Radnička klasa je mobilisana gotovo u celini za obnovu proizvodnje, o čemu govori podatak da je u Čačku krajem novembra 1941. radilo 1.059 radnika.

Na slobodnoj teritoriji organizovan je železnički saobraćaj na dužini od 210 km (od Užica do Požege, od Užica do Dobruna prema Višegradu i od Užica do Banjana prema Beogradu; do Adrana prema Kraljevu). Zatečeno je 20 lokomotiva sa većim brojem vagona. Izrađen je i jedan oklopni voz zaštićivanjem jedne od postojećih lokomotiva oklopnim pločama, kao ijedan sanitetski voz za prebacivanje ranjenika na liniji Užice—Čačak. Motorna su vozila (kamioni, autobusi, motocikli, privatna kola) mobilisana. Komora narodnooslobodilačkog odbora u Užicu je raspolagala sa oko 30 konjskih i 32 volovske zaprege. Za opravke ovih kola formirana je kovačko-potkivačka radionica. Na tlu „Bihaćke republike“, godinu dana kasnije, voz je saobraćao od Drvara preko Oštrelja za Jasikovac, gde se nalazila bolnica, nastavljajući dalje za Srneticu i Mliništa.

Iskustva iz rada upravno-privrednih organa narodnooslobodilačkih odbora, kao i uopšte funkcionisanje privrede na ovom prvom velikom oslobođenom prostoru u Jugoslaviji, koji se nalazio pod kontrolom revolucionarne vlasti duže od dva meseca, i na kome je tekla proizvodnja i funkcionisao saobraćaj (uključujući i poštansko-telefonsko-telegrafski), poslužili su kao putokaz i osnova razvitka narodne privrede u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije i u drugim oslobođenim krajevima Jugoslavije. Ovde je došla do izraza organizatorsko-privredna funkcija narodnooslobodilačkih odbora sa nepo-

srednom organizacijom proizvodnje u fabrikama i radionicama, proveren način upravljanja proizvodnim jedinicama (puteni direktora i kolektivnih organa; izborom radničkih **poverenika**), normalizovana trgovina, vođena borba protiv špekulacije i crne berze u uslovima hronične oskudice, ostvarivana **socijalna politika i zdravstvena služba**. Na tlu „Užičke **republike**“ formulisana su po prvi put i neka načela privredne uprave i socijalne politike: regulisani odnosi između radnika i narodne vlasti, normirane cene, primenjivana trampa, otkup artikala neophodnih za život (pšenica, kukuruz, šećer, gas, so, itd.) gradskog stanovništva i vojske. Celokupni privredni život i proizvodnja, uključujući i raspodelu, bili su podređeni frontu i potrebama NOPOJ. U cilju sprečavanja špekulacije, *Borba* je pozivala građane da prijave sve špekulante i crnoberzijance. Zabranjen je svaki promet robe sa oslobođene na neoslobođenu teritoriju. Uveden je moratorium na zakupnine. Narodnooslobodilački odbori su garantovali bezbednost trgovcima, ali su na drugoj strani strogo kažnjavali nepoštovanje normiranih cena, prikrivanje robe, zatvaranje radnji u vreme kada je bilo predviđeno da rade.

Proizvodnja je tekla u radionicama i fabrikama koje su u svom radu bile podređene potrebama fronta. Užička fabrika oružja i municije imala je dnevni kapacitet od 420 pušaka i 60.000 metaka. Ona je do pada Užica proizvela 21.040 pušaka, 90.000 metaka za pištolje, 300 trombona, 18.000 ručnih bombi. U ovoj fabrici izvršen je remont oko 20.000 pancirnih topovskih granata. Fabrika je takođe služila za opravljavanje raznih vrsta oružja. Sirovine za rad fabrike obezbeđivao je narodnooslobodilački odbor u Užicu. Radnici-partizani proizveli su i oklopni voz i jedan sanitetski oklopni voz koji se kretao postojećom prugom uzanog koloseka. Ovi vozovi korišćeni su na liniji Cačak—Užice i na zapad, prema Višegradu, sve do granica slobodne teritorije. Iz ove fabrike kamionima je transportovano oružje i municija partizanskim ustaničkim snagama u istočnoj Bosni. Organi narodne vlasti „Užičke republike“ prihvatili su izbeglice iz Bosne i Hrvatske i obezbedili im smeštaj.

Na sednici operativnog dela Politbiroa CK KPJ u Beogradu 31. avgusta 1941. odlučeno je da centralno rukovodstvo pređe na slobodnu teritoriju i da se u najskorije vreme tu održi savetovanje s predstavnicima svih jugoslovenskih zemalja.

Tako su se u zaseoku Stolice, pored Krupnja, 26. septembra 1941. sastali politički i vojni rukovodioci ustanka, čije su odluke bile od dalekosežnog značaja za vojnu organizaciju i za razvitak narodnooslobodilačkih odbora. Savetovanje je imalo jugoslovenski karakter; u njegovom radu su učestvovali: Josip B r o z Tito, koji je 16. septembra 1941. napustio Beograd, Aleksandar Ranković, Sreten Žujović, Ivo Lola Ribar, Ivan Milutinović, Rađe Končar, Vlado Popović, Svetozar Vukmanović, Rodoljub Čolaković, Filip Kljajić, Slobodan Princip Seljo, Franc Leskošek i Miha Marinko, sa rukovodiocima partizanskih odreda Milošem Minićem, Kočom Popovićem, Zdravkom Jovanovićem, Nebojšom Jerkovićem, Dragojlom Dudićem. Skupu nisu prisustvovali predstavnici Makedonije i Crne Gore. Odlučeno je da se Glavni štab NOPOJ preimenuje u Vrhovni štab NOPOJ, a štabovi Hrvatske, Srbije, Crne Gore, Slovenije i Bosne i Hercegovine u glavne štabove. Odred je zadržan kao najveća formacija, podeljen na bataljone (dva do četiri), čete, vodove i desetine. Utvrđeno je da četa bude osnovna jedinica i broji 80—120 boraca. Dozvoljena je mogućnost da se obrazuju i grupe odreda, u zavisnosti od potreba. Štab odreda sačinjavali su komandant i politički komesar sa po jednim zamenikom. Usvojene su odluke o jedinstvenom amblemu, u vidu petokrake zvezde s nacionalnom zastavom, o pozdravu („Smrt fašizmu — Sloboda narodu!”) stisnutom pesnicom desne ruke, o nacionalnim zastavama i zastavi Vrhovnog štaba. Naglašen je značaj vojne discipline. Zaključeno je da se nastavi proširivanje slobodnih teritorija i razvijanje narodnooslobodilačkih odbora jednoobrazne strukture. Savetovanje je skrenulo pažnju na značaj unapređivanja obaveštajne službe, saniteta i intendature.

Dražo Mihailović se tek krajem juna počeo pojavljivati na seoskim zborovima. U Tometinom Selu on je poručivao seljacima, na Vidovdan, 28. juna 1941, da ne nasedaju avanturistima, jer se ishod rata ne odlučuje u Srbiji. Preporučivao se kao čovek koji je prošao albansku golgotu, i nije izdao ni tada pa neće ni sada. Predstavljao je sebe kao čoveka koga je kralj ovlastio da „upravlja”, s tim što su svi dužni da slušaju njegova naređenja, jer su kralju položili zakletvu. Iako je Mihailović prvo pismeno naređenje za stvaranje odreda izdao avgusta 1941, prvi četnički odredi počinju da se formiraju jula meseca; ove odrede ^{of}ganizuju poručnik Neško Nedić, kapetan Miloš Glišić, poruč-

nik Zvonko Vučković, kapetan Dragoslav Račić (na Ceru) potpukovnik Veselin Misita u logičkom kraju.

Oružani ustanak se odlagao do časa kada nastupe povoljn uslovi, koje je četnički pokret vezivao za invaziju Balkana o strane savezničke vojske, obeležavajući taj čas u svojim dispozicijama nižim štabovima najrazličitijim nazivima („odsud trenutak“, „momenat povoljnih uslova“, „presudni momenat“ „dani momenat“, itd.). Naređenjem komandanta četnički odreda Jugoslovenske vojske od 9. septembra 1941. za mobilizaciju i formiranje jedinica izričito je stavljeno u zadata jedinicama da se sukobi sa Nemcima i Italijanima izbegavaju, dokle god je to moguće, kao i sukobi s komunistima. Mihailović je istovremeno distancirao svoj pokret od Koste Milovanovića Pećanca čiji su četnici od avgusta bili u otvorenoj službi Nemaca.

Prvi do sada poznati sporazum između partizana i četnika sklopljen je u selu Guberevcima u čačanskom kraju, i on je predviđao zajedničku borbu protiv okupatora, slobodno opredeljivanje za jedan i drugi pokret, zajedničke komande za veće operacije i osnivanje zajedničkog suda za izdajnike. Čim je obavešten o postojanju četnika, Tito je naredio Glavnom štabu NOP odreda za Srbiju i PK KPJ za Srbiju da se uspostave kontakti sa ovim „eventualnim saveznicima“, kako ih je nazivao Sreten Žujović. Četnici su, ipak, smatrali da Nemci napreduju i da nije vreme za pokretanje borbe. Prvi opunomoćeni predstavnik narodnooslobodilačkog pokreta koji je zvanično pregovarao sa Mihailovićem bio je Miloš Minić, instruktor PK KPJ za Srbiju pri Valjevskom okružnom komitetu. Tada je postignut usmeni sporazum da se četnici i partizani međusobno ne napadaju i da svaka strana zadrži slobodu akcije.

Nasuprot Mihailoviću, postojala je jedna borbena struja među četnicima, sastavljena od nižih oficira i boraca, koja se nije mirila sa iščekivanjem događaja.

Vojno-četnički odred sveštenika Vladimira Zečevića i poručnika Ratka Martinovića učestvovao je u borbi za oslobođenje Krupnja početkom septembra 1941. i ušao u sastav Valjevskog NOP odreda. Četnici pod komandom potpukovnika Veselina Misite zauzeli su 31. avgusta 1941. Loznicu. Borbe za Loznicu u kojima su zarobljena 93 nemačka vojnika predstavljale su prvi veći okršaj između Nemaca i četnika. Četnici Dragoslava Račića su tog istog dana bezuspešno napadali Bogatić. Zajednič-

kom akcijom Podrinjskog NOP odreda i četnika oslobođena je početkom septembra 1941. Banja Koviljača. S partizanima su saradivali i odredi Račića i Vula Vukašinovića. Četničku akciju podsticala je prvenstveno težnja da ne zaostanu iza partizana. U maticu događaja ubacivala su ih zbivanja i partizanska borbena inicijativa, a ne vlastita volja. Mihailović se intimno nije mirio sa vojnim aktivnostima protiv okupatora, a još manje sa zajedničkim nastupanjem sa partizanima koji su mu bili strani. Pod ličnom Mihailovićevom komandom krajem avgusta je bila napadnuta Kolubarska četa Valjevskog NOP odreda u selu Planinici. Razgovori predstavnika narodnooslobodilačkog pokreta u Beogradu i četničke organizacije na kojima su učestvovali Blagoje Nešković, Aleksandar Ranković, Đuro Strugar i Vojin Nikolić, a sa četničke strane pukovnik Branislav Pantić, major Velimir Piletić i drugi, nije dao nikakve rezultate, jer četnici nisu bili spremni da se bore. Jedna četnička grupa napala je jedinice Užičkog NOP odreda 12. septembra 1941. s leđa u trenutku kada su partizanske snage počele napad na nemačku posadu u Bajinoj Bašti. I pored obostranog nepoverenja, pre svega zbog četničkih podmuklih napada, vojna saradnja se nastavljala. Dragoslav Račić je prihvatio zajedničku komandu nad četničkim i partizanskim jedinicama koje su opedale Šabac. Četnici i partizani zajednički su ušli u Guču, 7. septembra 1941. godine. Prilikom borbi za Gornji Milanovac, 28. septembra, pored dva bataljona Čačanskog NOP odreda u borbama je učestvovao i četnički Takovski odred pod komandom poručnika Zvonka Vučkovića. Za vreme ove saradnje manifestovali su se neslaganje, četnička rovarenja i netrpeljivost.

Najviši skup vojnih i političkih rukovodilaca ustanka naroda Jugoslavije u Stolicama nije mogao da mimoide pitanje odnosa narodnooslobodilačkog pokreta s Mihailovićevim četnicima. Josip Broz Tito se, po izlasku iz Beograda, u pratnji Miloša Minića, u selu Struganiku sastao 19. septembra 1941. s Mihailovićem, nastojeći da ga privoli na borbu protiv okupatora i saradnju s partizanima. Ustanak u Srbiji izbio je na poziv i pod vodstvom komunista, i predstavljao je u daljem razvitku rezultantu aktivnosti dva pokreta, narodnooslobodilačkog i četničkog, ali Mihailović nije hteo da se bori, zastupajući „politiku čekanja“. Borbu je privremeno prihvatio samo zbog naglog uspona ustanka, uspeha partizanskih odreda, jačanja nji-

hovich boračkih efektivna i posjedanja osvojenih varoši i gradova, bojeći se da četnike suparnik vojnički i politički sasvim ne nadržaste. Senka razgovora u Struganiku nadvila se i na⁸ savetovanje u Stolicama, jer odnosi između četnika i partizana nisu opterećivali samo narodnooslobodilačku borbu u Srbiji, već i u istočnoj Bosni. Četnici su pokušavali da objasne svoje držanje ističući kako je borba preuranjena, kako se moraju sačekati povoljniji uslovi, i u zemlji i na svetskim frontovima, ali su u stvari smatrali da narodnooslobodilačka borba predstavlja isključivo komunističku akciju s određenim ciljem: osvajanje vlasti u ratu. Od Mihailovića su se odvojili i izjasnili za ovu borbu samo četnički odredi poručnika Ratka Martinovića i popa Vladimira (Vlade) Zečevića.

Na savetovanju u Stolicama je zauzeto gledište da se nastave pokušaji za pronalaženje sporazuma s Dražom Mihailovićem radi zajedničkih operacija, što je bio izraz politike KPJ da proširi osnovu narodnooslobodilačke borbe. Usvojen je stav da se u daljem toku događaja otkriju pravi motivi četničkog uzdržavanja i pasivnosti prema okupatoru. U Stolicama nije došlo do sednice CK KPJ jer je od članova ovoga tela, izabranih 1940, Savetovanju prisustvovalo samo devet.

Nemačka komanda u Srbiji, bez dovoljno snaga za suzbijanje ustanka, suočila se 1941. s dobro organizovanim partizanskim akcijama, širokih zamisli i masovne osnove, a pre svega s činjenicom da kvislinški aparat i žandarmerija nisu dorasli da se nose s pokretom koji je svakim danom pokazivao sve veću snagu i ekspanzivnost. Surova politika represalija nije mogla da pomogne; umesto da zastraši, izazivala je čak i suprotne rezultate. Nemci su sve više uviđali da se na tlu Srbije vodi rat i da s postojećim posadnim snagama nemaju izgleda da uguše ustanak. Za Nemce se nakon izbijanja ustanka pojavljivalo više mogućnosti: da rizikuju s neobučeni, ili da traže obučene trupe; da primene represalije i slome duh otpora kod stanovništva, ili da predstave ustanak kao srpsku unutrašnju stvar i nastupe s kvislinškim snagama. Oni su se u prvoj fazi borbe s ustaničkim snagama odlučili za ovu poslednju varijantu. Nemačke snage u Srbiji su raspolagale sa tri divizije tzv. 15. talasa, čiji su komandni kadar činili i oficiri koji su učestvovali još u prvom svetskom ratu, prilagođene za okupacionu službu u mirnodopskim uslovima, pa time i nesposobne da izvrše „pacifikaciju“ zemlje (704. i 714. i 717. divizija, sa pešadijskim naoru-

žanjem). Nemci su se tako sukobili sa razbuktavanjem borbi u pozadini istočnog fronta i snažnim ustaničkim talasom koji je predstavljao zarazan primer za druge balkanske zemlje. Saznanje o slabosti svojih trupa pritiskalo je Nemce sve više sa napuštanjem i poslednjih baza koje su držali na tlu zapadne Srbije. Rano su shvatili da nije reč o lokalnim nemirima, pojedinačnim „hajdučkim četama“, već o početku ustaničkog pokreta „komunističkih“ i „srpsko-nacionalnih odreda“ koji se širio zemljom u ovom „vetrometnom kutu Evrope“, s jedne i druge strane Drine. Od male koristi su im bile naknadne analize da su nemačke divizije u aprilskom ratu imale i suviše malo vremena da radikalno smire zemlju. Feldmaršal List je zatražio od Vrhovne komande pomoć udarnih i pokretnih jedinica, koja je udovoljila njegovom zahtevu 14. septembra 1941, odlučivši da iz Francuske uputi u Srbiju 342. diviziju, koja je sa 125. pukom, dopremljenim iz Grčke, imala da očisti luk Sava—Drina, gde se nalazilo — po Nemcima — najjače ustaničko žarište. Izričiti zahtev za ugušenje ustanka Hitler je dao dva dana kasnije, 16. septembra 1941. Jedinstvena komanda poverena je komandantu 18. armijskog korpusa, generalu Francu Bemeu. Napad 342. divizije započeo je 28. septembra 1941, s težištem prema Šapcu. Sem radikalnog čišćenja pomoću operativnih trupa, Nemci su razmišljali i o uspostavljanju reda u Srbiji korišćenjem ustaša, Albanaca, Mađara i Bugara, što je Nedić psihološki koristio pravdajući preuzimanje vlasti namesto Aćimovića. Nemci u suštini nisu bili spremni na takvu soluciju, jer bi ona otvorila pitanje naknadnog razgraničavanja sfera u Srbiji. Združivanjem svih srpskih antikomunističkih snaga u borbi protiv ustanika oni su računali na paralisanje ujedinjenja četničkih i partizanskih snaga, što ih je najviše i onespokojavalo — da se ne nađu pred jedinstvenim srpskim frontom. Stvaranjem nove kvislinske vlade sa reprezentativnijom ličnošću, smatrali su, nije umanjilo neophodnost upotrebe nemačkih operativnih trupa. Nedić je primio sramote kolaboracije, a da nije uspeo da poveže pocepanu srpsku buržoaziju. Poistovetio se sa nemačkom politikom, a da nije mogao da promeni antisrpsko raspoloženje nemačkog vrha. Istupao je kao predsednik vlade, a svaki nemački funkcioner bio je u stanju da mu stavi do znanja stvarni stepen njegove podređenosti. Obećavao je mir, a svuda oko njega nastajala su nova srpska groblja. Nakon uprezanja u nemačka kola, od Nedića je morala da se distancira i emigrant-

ska vlada zbog njegovih izliva mržnje prema britanskoj i američkoj „plutokratiji“. Iako je posredno sarađivao sa Mihailovićem, Nedić je bio i meta četničkih napada zajedno sa Ljotićem i Dragim Jovanovićem, jer su oni u njima gledali „velike vezire“, koji su degenerisali nacionalni ideal. Malo je koristi imao od neumerenog slavljenja Miroslava Spalajkovića koji ga je upoređivao sa Filipom Petenom, a još manje od nekih praznih pohvala nemačkih funkcionera da je u pitanju novi Hindenburg ili Manerhajm. Nemajući na vidiku u časovima kriza državnike, nacije su navodno tražile vojnike. Ovaj kolaboracionist slavio je Srbiju („majku Srbiju“), sanjao o rađanju „nove Srbije“, naravno u krilu fašizma. Slaveći i uzdižući Srbiju „pre svega i nada sve“, odricao je vrednost i budućnost drugim suparničkim nacijama. Iracionalni Nedićev plan o integraciji srpstva nailazio je na nesavladive nemačke i ustaške prepreke da srpski kvislinzi pređu Drinu, Savu i Dunav.

Nemačka okupaciona uprava je izveštavala Berlin da se sa srpskim narodom ne može izaći nakraj. Njeni najviši predstavnici su pisali da dobijaju „... utisak da ni vest o kapitulaciji Sovjetskog Saveza ne bi dovela do kapitulacije ovih bandita, koji su žilavi kao đavoli. Osim toga, njihova organizacija je izvrsna. Ona bi mogla biti i klasičan primer najbolje tajne organizacije. Mnogi bi mogli od njih da uče, pa čak i Poljaci, koji su dosta vešti takvoj borbi“.

Hitlerova naredba od 16. septembra 1941. bezuslovno je zahtevala da se ustanički pokret uguši. U vreme najveće oskudice u vojnim snagama Nemci su bili prinuđeni da ojačaju trupe u Srbiji dovodeći 342. diviziju. Uporedo s prebacivanjem pojačanja iz Francuske i Grčke oni su primenjivali masovnu odmazdu nad stanovništvom. Feldmaršal Kajtel naredio je da se za jednog nemačkog vojnika strelja 50—100 rodoljuba. General Franc Berne započeo je 24. septembra 1941. operacije preko Save sa snagama 342. divizije, koja je za sobom ostavljala „krvave tragove“, dok su se na drugoj strani Drine nalazile ustaše i jedinice 718. divizije. Ova operacija u luku Save i Drine praćena je paljevinama kuća i imovine, streljanjima i odvođenjem desetina hiljada ljudi u logore. Stradanjima naroda Mačve Nemci su pridodali kolektivne odmazde na drugim područjima Srbije, među kojima su se izdvajali kragujevački i kraljevački masakr nedužnog stanovništva, uključujući i decu.

Za vreme kratke partizansko-četničke saradnje Tito je, oktobra 1941, uputio depešu Moskvi u kojoj stoji da „partizanska armija u Jugoslaviji broji oko 100.000 ljudi i oko 30.000 četnika, koji se pojavljuju kao naši saveznici". Prilikom drugog susreta Tita i Mihailovića, u Brajićima 26. oktobra 1941. postignut je samo delimičan sporazum, jer su se pregovarači razišli u bitnim pitanjima. U pregovorima su učestvovali Josip Broz Tito, Sreten Žujović i Mitar Bakić, a sa četničke strane Draža Mihailović, Dragiša Vasić, potpukovnik Dragoslav Pavlović i kapetan Milorad Mitić. Mihailović je odbio Stvaranje zajedničkog operativnog štaba, istupio protiv osnivanja narodnooslobodilačkih odbora i mobilizacije na dobrovoljnoj osnovi. U Brajićima su se rukovodioci dva pokreta sporazumeli da se mobilizacija sprovodi na stari način, izbegavaju međusobni sukobi i obavlja nesmetan transport preko slobodne teritorije, kao i o podeli oružja i sedištima najviših štabova. Postignuti sporazum četnici su uskoro izneverili ubijajući partizane i predajući Nemcima zarobljene, pa čak i ranjene.

Partizanske snage u Srbiji su morale polovinom novembra 1941. da se povuku na liniju Kraljevo-Rudnik-Ljig-Valjevo^Šabac. Zahvaljujući ustaničkim borbama, gotovo u svim krajevima Jugoslavije, Nemci nisu mogli da grupišu još jače snage protiv „Užičke republike", ali su uspeli da nađu saveznika u Mihailovićevim četnicima, koji su u noći između 1. i 2. novembra 1941. napali Užice i otpočeli građanski rat. Odlučujući se za ovaj napad, Mihailović je bio uveren da je već toliko učvrstio svoj položaj kod jugoslovenske vlade u izbeglištvu i Britanaca da ne sme dozvoliti oklevanje, a na drugoj strani da će partizanske snage biti uništene u završnoj nemačkoj ofanzivi.

Četničko-partizanska saradnja tekla je u znaku neprekidnih sukoba, incidenata, četničkih sumnji i izdaja. Četnici Voje Pantelića su predali Loznicu Nemcima bez borbe, 10. oktobra 1941. Kapetan Račić je, i pored neuspeha kod Šapca, postavljen za komandanta zajedničkog štaba na delu fronta kod Zavlake (koji su sačinjavali dva četnika i dva partizana), gde se front održao 12 dana, sve do 22. oktobra 1941. Četnici su u noći između 26. i 27. septembra napali partizane u Kosjeriću. Po svaku cenu nastojali su da zadrže Požegu, oko koje su izbijali stalni sukobi, jer su njenim zadržavanjem četnici prekidali oslobođenu teritoriju na dva dela, a na drugoj strani i jednima i

drugima je bila neophodna zbog obližnjeg aerodroma u Tatojevici. Zaključenim sporazumom od 24. oktobra garantovan je neometan prolaz i četnicima i partizanima kroz Požegu. Tako su Požegu držale četničke, a Užice partizanske snage. Venceslav Glišić s pravom ističe da „dva susedna grada pretvorena su u centre revolucionarne, odnosno kontrarevolucionarne aktivnosti. Upravo u centru Užičke republike došlo je do prvog oštrog sudara revolucije i kontrarevolucije“. Četničke snage su povučene iz opsade Kraljeva (gde se nalazilo oko 4000 boraca jedne i druge strane) i Valjeva, jer je Mihailović odlučio da uništi partizanske snage, napadajući centar slobodne teritorije — Užice. Napad na Užice i Ivanjicu počeo je u noći između 1. i 2. novembra 1941. godine. Četnici su poraženi kod Užica i Požege. Po naređenju Mihailovića, kapetan Dragoslav Račić je povukao četničke snage sa fronta kod Krupnja i Valjeva da bi napao Užice sa severa, ali je i ova grupacija četnika poražena u borbama nadomak Užica između 8. i 9. novembra 1941. godine. Odnose između četnika i partizana posebno je pogoršala četnička predaja Nemcima 365 zarobljenih partizana čuvanih na Ravnoj gori, koji su ih uskoro zatim streljali u Valjevu. Kada je izgledalo da su četničke snage pred definitivnim porazom, Tito je naredio da se partizanska ofanziva prema Ravnoj gori prekine, rukovodeći se međunarodnim obzirima i procenom unutrašnje i vojnopolitičke situacije.

Na sastanku s Nemcima 11. novembra 1941. u selu Divci, kod Valjeva, Mihailović je tražio da mu se dozvoli nastavljnje borbe protiv komunizma, koju je započeo 31. oktobra 1941, i obezbedi municija. Po njemu, srpski narod je bio prožet nacionalnom svešću i spreman da se zaštiti od komunizma, a Košta Pećanac je izgubio svaki ugled u narodu. Mihailović je izjavljivao da se četnici neće boriti protiv Nemaca čak i kad bi im borba bila nametnuta, tražeći istovremeno da mu se prepusti područje zapadne Srbije. Izvori o ovom sastanku pokazuju da Nemci nisu imali poverenja u Mihailovića kao saveznika; bili su rešeni da u najkraćem roku likvidiraju komunizam u Srbiji, ali i Mihailovićev pokret kao srpski i probritanski, zahtevajući njegovu безусловnu predaju.

Neprijateljstva između četnika i partizana obustavljena su, posle pregovora koje su s četničkim komandantima vodili Aleksandar Ranković, Ivo Lola Ribar i Petar Stambolić, sporazumom od 20. novembra 1941, po kome je trebalo

nastaviti zajedničku borbu protiv neprijatelja, ali se Mihailović ponovo nije pridržavao dogovora. Kada je započela nemačka ofanziva, Tito je zahtevao od Mihailovića da se odmah formira zajednički operativni štab, ali je ovaj tražio da on bude vrhovni komandant. Generalni sekretar KPJ je poslednji put razgovarao sa Mihailovićem telefonom 28. novembra 1941. zahtevajući od četničkog komandanta da stupi u borbu protiv Nemaca, ali je ovaj to odbio. Mihailović je 30. novembra 1941. na Ravnoj gori izdao instrukciju o legalizaciji četničkih odreda.

Mada razbijeni i prinuđeni na pregovore, četnici su svojim napadom oslabili odbranu „Užičke republike“. General Berne je 25. novembra 1941. krenuo u završni napad prema centru oslobođene teritorije. Nemci su u tom trenutku imali u Srbiji dve operativne divizije, 342. i 113, tri kompletne posadne divizije, 704, 714. i 717, s deloviina 718. i 125. puka, i pri tome bili pojačani kvislinzima. U završnim borbama na tlu zapadne Srbije Nemci su dobili nova pojačanja. Krajem oktobra na prostoru Jagodina — Kruševac — Paraćin iskrcala se 113. divizija dovedena sa istočnog fronta. Užice je palo 29. novembra 1941, posle kratkotrajnog i poslednjeg otpora, koji je pružio Radnički bataljon na Kadinjači. Vrhovni štab se u odbrani Užica našao pred brojnom i tehničkom nadmoći Nemaca, izdajom četnika i iznurenošću partizanskih boraca neprekidnim borbama, ali je očekivao duži otpor, rušenje mostova i puteva, preprečavanje prolaza tenkovima. Orijentacija na prihvatanje frontalnih borbi istrošila je partizanske odrede i smanjila im efikasnost. Uz malo žrtava, Nemci su uspeli da povrate izgubljenu teritoriju i potisnu partizanske snage. Kao da u vreme početka nemačke ofanzive rukovodstvo nije bilo svesno kolika se opasnost nadnela nad slobodnom teritorijom. Nije došlo do zabacivanja partizanskih snaga u pozadinu neprijatelja. Zaostali partizanski odredi nisu dobili direktive o dejstvovanju pod promenjenim uslovima. Vrhovni štab je jedva izbegao iz Užica, neposredno ugrožen od Nemaca u povlačenju prema Zlatiboru. Mreža organizacija narodnooslobodilačkog pokreta bila je stvorena na brzinu, a na drugoj strani stalno angažovana u vezi sa potrebama fronta, tako da nije uspela da nastavi rad pod okupacijom. Reokupirana teritorija bila je izložena strahovitom teroru okupatora i kvislinga. Vrhovni štab odstupio je preko Zlatibora i Uvea u Sandžak, s oko 2.000 boraca, koji će narednih dana i meseci ući u sastav 1. i 2. proleterske brigade,

nastavljajući da se bore na mnogobrojnim bojištima širom Jugoslavije.

Nekoliko dana po zauzeću Užica, 7. decembra 1941, Nemci su na Ravnoj gori napali Mihailovića i razbili njegov štab, nalazeći da im se pruža jedinstvena prilika za istovremeni obračun i s pokretom u službi jugoslovenske vlade u izbeglištvu i Britanaca. Bez obzira na Mihailovićevo odnos prema narodnooslobodilačkom pokretu, Nemci su na njega gledali s **nepoverenjem** smatrajući da je reč o pokretu koji je svojom prirodom i vezama protivnemački. Sumnje u Mihailovićevo ponašanje, i pored svih njegovih tajnih veza sa Aćimovićem, Ljotićem, Nedićem, naročito su se pojačale od dolaska u njegov štab britanskog kapetana Bila Hadsona („Marka“), mada jedna struja među Nemcima (Abver naročito) nije odustajala od hvatanja veza sa Mihailovićem, rukovođena težnjom da razbije ustanički front i iskoristi četnike za obračun sa narodnooslobodilačkim snagama, sprečavajući time i uspostavljanje jedinstvenog nacionalnog fronta protiv okupacionog sistema i nemačke vojne sile u Jugoslaviji.

Srbija je te jeseni izložena nemačkom represivnom sistemu u nameri da se slomi njen borbeni duh. Šabac je raseljen i u logore odvedeno celokupno muško stanovništvo od 14 do 70 godina. Za pogibiju nemačkih vojnika kod Topole 2. oktobra 1941. pogubljeno je u znak odmazde 2.100 Jevreja i Cigana iz šabačkog logora i jevrejskog prolaznog logora u Beogradu. Za svakog ubijenog Nemca streljano je 100 Srba, a za svakog ranjenog 50. Prema Obznani Komande mesta u Kragujevcu od 21. otabra 1941. streljano je 2.300 rodoljuba, uključujući i đake iz kragujevačkih škola. Na stratištu u kragujevačkim Šumarićama, 21. oktobra, našao se voljno sa svojim đacima i njihov profesor književnosti, direktor Učiteljske škole Miloje Pavlović, svestan, kako kaže pesnik, da „Profesor nije profesor sa katalogom samo ... Ja i sada držim čas“. Komandanti pukova 717. divizije streljali su, s pozivom na odmazdu, u Kraljevu 2.040 ljudi i 19 žena, namerno umanjujući broj ubijenih i u ovome masakru. Pomagali su ih Ljotićevi dobrovoljci s poznatim krvolokom, komandantom Dobrovoljačkog bataljona Marisavom Petrovićem. Mihailović je koristio ove masovne represalije nad srpskim narodom kao motiv razilaženja sa partizanima. Analogiju je nalazio u stavu generala Sarla de Gola koji je istog meseca, oktobra 1941, zabranio dalje napade na nemačke

vojnike i oficire kada su Nemci za odmazdu uzvratili streljanjem francuskih građana. General je zahtevao od svojih sugrađana da odaju poštu streljanim herojima, pa ma gde se budu našli.

Partizanski odredi razvijali su aktivnost i na istoku i jugu Srbije, ali između ovih oblasti i zapadne Srbije i Šumadije nije se ostvarila veća saradnja i usaglašenost operacija u jesen 1941. Ustanak na istoku Srbije razvijao se u oblasti strateški značajnoj za Nemce, budno čuvanoj radi osiguravanja plovidbe Dunavom i eksploatacije Bora.

Uspesi ustanika avgusta i septembra u istočnoj Srbiji ogleдали su se u oslobođenju Boljevca i celog boljevačkog sreza. Time su bili ugroženi okupatorsko-kvislinški centri u Boru i Zaječaru. Sem Boljevačkog odreda započela su i dejstva Zaglavsko-timočkog odreda stvorenog jugoistočno od Knjaževca. Krajinski narodnooslobodilački partizanski odred, kojim je rukovodio Ljuba Nešić, dejstvovao je pretežno na teritoriji krajinskog sreza, između Timoka i Deli-Jovana. Polovinom septembra 1941. došlo je do sporazuma o antiokupatorskoj borbi između četničkog Krajinskog odreda, Ujevačkog partizanskog odreda, Zviškog NOP odreda, Kučajskog četničkog odreda, Majdanpečkog i Krajinskog NOP Odreda. Sporazum je bio više nego kratkog veka, zbog četničkog kršenja njegovih odredaba, usled čega su partizanski odredi uzvratili napadom na četnike. Četnički uticaj je bio za jedno vreme potisnut u Poreču, Zviždu i Krajini. No, Ujevački četnički odred nastavio je da razvija ustaničku aktivnost u gornjem Peku, Poreču, Zviždu i Braničevu. Ulazio je u sukobe sa Nemcima i četnicima koji su prihvatili pronemački kurs Koste Milovanovića Pećanca. Četnici su tako učestvovali u oslobođenju Velikog Gradišta 20. septembra 1941. godine. U protivustaničkoj ofanzivi novembra 1941. Ujevački odred uništio je Zviški četnički odred Voje Tribrođanina. Četničke snage u Gornjaku podržavale su Dražu Mihailovića.

Za vreme ustaničke plime bila je stvorena slobodna teritorija sa centrom u Kučevu i Majdanpeku. Ozrenski partizanski odred dejstvovao je avgusta i u prvoj polovini septembra 1941. na teritoriji aleksinačkog, ražanjskog, sokobanjskog, svrljiškog i dela niškog sreza. Iz Ozrenskog odreda nastao je Svrljiški odred, kasnije nazvan Nišavski partizanski odred. Posle „Užičke republike" slobodna teritorija istočne Srbije je bila najveća u Srbiji, nalazeći se u slivovima Peka, Mlave, Porečke reke,

delova Podunavlja i Pomoravlja sa Resavom. Početkom septembra 1941. u Salašu je imenovan Narodnooslobodilački odred za krajinski (salaški) srez.

Dragoljub Petrović analizira ustanički talas i protivofanzivu okupatora koja je dovela do uništenja partizanskih snaga, jer je neprijatelj nastupao krajnje odlučno, s obzirom da se radilo o blizini Bora i Dunava kao nezamenljivih strateških tačaka za Nemce. Pojačala se i aktivnost Mihailovićevih četnika. Već avgusta 1941. Mihailović je ustanovio funkciju komandanta istočne Srbije za koju je imenovao majora Velimira Piletića, a za načelnika štaba kapetana I klase Sinišu Ocokoljića Pazarca. Pod pritiskom Nemaca i kvislinga patizanske snage su krajem oktobra 1941. u istočnoj Srbiji svedene na jedan partizanski odred (Knjaževačko-boljevački). Demoralizirajuće je delovao poraz Ozrenskog partizanskog odreda u sukobu sa Nedićevim žandarmima 27. novembra 1941. godine. Sa porazima splašnjavao je moral ustanika i gubila se vera u pobjedu. Oružani ustanak avgusta i septembra 1941. bio je u jesen presečen. Ustanak je buknuo nešto kasnije nego u Šumadiji i zapadnoj Srbiji, sporije se razvijajući od ustanka na prostoru između Drine i Morave. Ranije zaustavljanje ustaničkog talasa bilo je uslovljeno težnjom okupatora da osigura strateške puteve i privredne objekte od značaja. Ustanici su bili brzo suzbijeni, a ostaci odreda prepušteni sami sebi uoči surove zime i kvislinške obestrvljenosti.

Južna Srbija bila je takođe oblast strateški značajna za okupatore, zbog blizine bugarske granice i važnosti saobraćajnica u dolini Južne Morave, preko koje su oni održavali vezu sa Solunom i Egejskim morem. Partizanski odredi na jugu Srbije očuvali su kontinuitet narodnooslobodilačke borbe na srpskoj teritoriji nakon povlačenja partizanskih snaga s Vrhovnim štabom u Sandžak.

Ustanak u južnoj Srbiji je kasnio zbog odreda Koste Milovanovića Pećanca koji je u Toplici postavio štab „svih četničkih odreda“. Okružni komitet KPJ za Niš u proglasu od 12. jula 1941. govori o početku borbe koja traje već dvadeset dana, čime izjednačava borbe sa početkom napada Nemačke na SSSR, poziva u borbu samo komuniste i daje naglasak na klasnu stranu borbe, i to u sredini gde su bile jake nacionalističke ideje Pećančevih četnika. PK KPJ za Srbiju je u cirkularnom pismu od 27. jula kritikovao svako sužavanje

osnove borbe u toku. Saradnja Pećanca sa Nemcima iskorišćena je za raslojavanje njegovih odreda kao „izdajničkih”. Pasjačka četa Topličkog odreda prodrla je 9. oktobra u Prokuplje, uporište okupatora, proterujući iz grada četnike koji su od Nemaca preuzeli vlast u gradu. Partizanske snage su se iz prokuplja povukle na Pasjaču koja, sa Malim Jastrepcom i Vidojevicom, postaje najjača ustanička baza u dolini Toplice. Od otvorenog sukoba sa četnicima na Pasjači 14. oktobra toplički partizani nisu više imali saveznika u ustanku. Novembra 1941. došlo je do oslobođenja Lebana, Lece i Medvede, čime je stvorena slobodna teritorija. Okružni komiteti Niša i Leskovca, čiji je rad objedinjavao Vasilije Buha, težili su širenju ove teritorije ka Kruševcu i Vranju. Rukovodstvo na jugu je bilo bez veza sa Vrhovnim štabom i PK. Izdizanje autoriteta Ratka Pavlovića uticalo je na to da rukovodeći partijski kadrovi na tom terenu budu upozoreni na njegove ranije „greške — frakcionaštvo, intelektualštinu i nedovoljnu povezanost sa Partijom”.

Dejstva Topličkog, Rasinskog i Jablaničkog odreda su objedinjena. Situacija na levoj obali Južne Morave odlikovala se masovnošću ustanka. Kukavički partizanski odred je krajem 1941. brojao oko 400 boraca i vladao širim rejonom planine Kukavice. Jablanički partizanski odred je povezivao međuprostor Kukavičkog i Topličkog odreda, sa bazom na planini Radan, oslobodivši od četnika i Nedićevih odreda Lebane 7. novembra 1941. godine. Prvog oktobra 1941. grupa partizana oslobodila je Vlasotince. Vranjski partizanski odred je osnovan da bi uticao na širenje ustanka u Makedoniji, ali je on rano uništen, decembra 1941, prilikom blokade partizanskog logora od strane bugarskih snaga. Početno zaostajanje ustanka u ovom kraju je kasnijim razvitkom prevaziđeno, iako su borbe vođene u izuzetno osetljivom strateškom području za Nemce, Bugare i kvislinge, zbog važnih komunikacija, demarkacione linije, blizine bugarske granice. U južnoj Srbiji stvorena je slobodna teritorija i sa jedne i sa druge strane Morave. Na desnoj obali Južne Morave oslobođeni su regioni Zaplanja, Babičke gore i Kruševice, a na levoj obali čitav prostor od Jastrepcu do Kukavice, sa uporištima na Jastrepču, Pasjači, Radanu i Kukavici. U tom prostoru delovalo je pet partizanskih odreda usmerenih na saobraćajnice u dolinama Morave, Nišave i Toplice.

U historiografiji se zastupa i teza da je „Užička republika“ produžila život i posle pada Užica i povlačenja dela partizanskih snaga sa Vrhovnim štabom preko Uvea u Sandžak. Ova teza se argumentuje time da je na oslobođenoj teritoriji Sandžaka, sa centrom u Novoj Varoši, nastavljen život „Užičke republike“, a na drugoj strani da su se u nemačkoj pozadini, na tlu zapadne Srbije borbe sa grupom partizanskih odreda produžile sve do početka proleća 1942. godine. Ove činjenice svakako mogu upućivati i na takav zaključak kakav postoji u delu historiografije, jer su kao činjenice nesumnjive, ali previdaju da je teritorijalnim gubitkom oslobođene teritorije u Srbiji pojam „Užičke republike“ nestao; partizanske snage su prešle na teritoriju italijanske okupacione zone a Vrhovni štab prenosio težište operacija u istočnu Bosnu. Partizanski rat nije insistirao na odbrani oslobođene teritorije po svaku cenu, a u duhu takvog načina vođenja rata ostajanje partizanskih snaga u pozadini osvojene (reokupirane) teritorije je bilo pravilo. U slučaju Srbije ova partizanska strana rata nije dovoljno iskorišćena, jer je rukovodstvo živelo u uverenju da se slobodna teritorija može odbraniti i odbiti nemačka ofanziva. Vrhovni štab NOPOJ je na sastanku u Užicu 26. novembra 1941. odlučio da se oslobođena teritorija uporno brani. Odluka je bila zasnovana na iskustvu žilavog otpora partizanskih snaga jedinica 342. divizije. Iskustvo se nije ponovilo, jer je Ljubovija pala 25, Čačak 28. i Užice 29. novembra 1941. godine. No, za iznetu tezu o nastavljanju „Užičke republike“ i posle pada Užica može govoriti u prilog i činjenica da je teritorija na koju je partizanska vojska iz Srbije prešla posle gubitka Užica objektivno bila u sastavu „Užičke republike“. Vrhovni štab je očekivao i da se vrati u Srbiju, ne uočavajući razmere poraza. Razvoj događaja je, međutim, pokazao da poraz nije bio privremen već trajnijeg karaktera.

Posle povlačenja iz Užica Politbiro CK KPJ je održao sastanak u selu Drenovi. Zbog neuspeha u odbrani Užica Tito je nudio ostavku, koja nije prihvaćena. Već na tom sastanku mogla su se osetiti radikalizovanja u liniji partijskog rukovodstva, kao rezultat moskovske pro ti vofanzi ve Crvene armije i četničkog nastupanja sa okupatorima. Pokrajinskom komitetu sa Neškovićem na čelu upućeno je pismo datirano sa 14. decembrom 1941. koje je zabranjivalo postojanje paralelnih vojnih organizacija na slobodnoj teritoriji, što je u stvari značilo raskid sa četnicima koji

su krajem oktobra i početkom novembra te godine započeli građanski rat. Tito je sa Vrhovnim štabom izvesno vreme ostao u Sandžaku, a zatim sa Prvom proleterskom brigadom, obrazovanom u Rudom, krenuo u istočnu Bosnu.

Edvard Kardelj je napustio slobodnu teritoriju u istočnoj Bosni polovinom januara 1942. i preko Sarajeva stigao u Zagreb, gde je sa Ivom Lolom Ribarom predstavljao Organizacioni sekretarijat CK KPJ za neoslobođene teritorije. Tito je ovu odluku doneo pre početka druge neprijateljske ofanzive da u slučaju da rukovodstvo na slobodnoj teritoriji „zapadne u nezgodne prilike“ Organizacioni sekretarijat „prihvati poslove Centralnog komiteta“. Zadatak Kardelja i Ribara je bio da obavljaju deo poslova CK KPJ. Tito je ocenjivao njihov odlazak u Zagreb i kao pomoć hrvatskim komunistima posle hapšenja i streljanja Rada Končara. Početkom marta 1942. Kardelj se sa Ivanom Mačekom prebacio u Ljubljano.

Na slobodnoj teritoriji sa centrom u Novoj Varoši započele su nakon radikalizacije leve linije istrage nad pojedinim borcima koji su se povukli iz Srbije, njihovo proglašavanje za četnike, pa i streljanja. Kao izraz provale sektaštva posle poraza i preovlađivanja shvatanja o zaoštavanju klasne borbe u zimu 1941/1942, olako su ljudi u vlastitom pokretu i van njega proglašavani za neprijatelje. Radilo se o konkretnoj primeni novog kursa koji se ogledao u prenaplašavanju klasnih momenta koje je formulisao Politbiro CK KPJ posle sloma „Užičke republike“ i četničke legalizacije u formacijama Milana Nedića. Na osnovu stava Politbiroa CK KPJ, Milovan Đilas je bio jedan od sprovednika ove linije, prvo u Sandžaku, a kasnije u Crnoj Gori.

Odlaskom Aleksandra Rankovića na slobodnu teritoriju, septembra 1941, za sekretara PK KPJ za Srbiju došao je Blagoje Nešković. Nešković je bio izvežban u metodama obaveštajnog rada, kamuflaže, konspiracije. Kooptiran je u PK na predlog Aleksandra Rankovića i Milovana Đilasa. Nešković je učestvovao u španskom građanskom ratu. Pre odlaska iz **Beograda** Ranković je saopštio da će Nešković ostati na dužnosti sekretara Pokrajinskog komiteta. Od toga časa Pokrajinski komitet nije više funkcionisao kao ranije, jer je Nešković preuzeo u svoje ruke sve poslove. U PK su ostali Nešković, **Spasenija** Babović i Ljubinka Milosavljević, jer je Vukica Mitrović uskoro uhapšena. Tom smenom došlo je do preloma u

metodu rada. Neškoviću su povereni svi partijski stanovi, „teh-nike“, veze sa Jankom Jankovićem, koji je u policiji radio za Partiju. Ratko Mitrović, član CK SKOJ-a, posle hapšenja je počeo odavati organizacije i kadrove. Došlo je do „padanja“ istaknutih partijskih kadrova: Đure Strugara („Plavi Montenegro“), Miloša-Mrše Matijeviča i drugih. Kada je zatreženo **povlačenje** kadrova na slobodnu teritoriju iz Beograda, Nešković se oglušio. Pojedini savremenici-učesnici u radu Pokrajinsko komiteta govore o Neškovićevoj demoralizaciji posle nemačkih uspeha u borbi protiv partizanskih odreda i njegovom uverenju da će se sve svršiti kao u Spaniji, porazom. On je živeo u uverenju da će posle tog poraza Tito i Ranković, sa ostalim rukovodiocima, ponovo doći u Beograd. Izašao je u Šumadiju tek u leto 1943, dakle posle Staljingrada i iskrcavanja zapadnih saveznika na obale severne Afrike, a posle italijanske kapitulacije je prešao na jug Srbije. Nešković je ipak radio na osnovu, ovlašćenja koja su mu data 1941. godine, jer da je bilo drukčije, to bi se moralo osetiti u njegovoj karijeri posle oslobođenja Srbije.

Pokrajinski komitet je formiran u Novoj Varoši u sastavu: Spasenija Babović, Ljubinka Milosavljević, Srba Josipović, Mitra Mitrović, Mirko Tomoć i Miloš Mamić, koji se u to vreme nalazio na jugu Srbije, ali je rukovodstvo obrazovano kombinacijom onih kadrova koji su se povukli u Sandžak i onih koji su ostali u Srbiji. Po Rankovićevom nalogu u Srbiju se vratio Mirko Tomić. Gotovo u isto vreme Tito je sastavio Glavni štab za Srbiju, što je svedočilo o tome da živi namera da se rukovodstvo s vojskom ponovo vrati u Srbiju. Đilas je predlagao da Ranković ili on krenu u Srbiju, jer tadašnji sastav Pokrajinskog komiteta nije zadovoljavao.

Odlaskom Spasenije Babović i Ljubinke Milosavljević na slobodnu teritoriju, Nešković je ostao sam. Gestapo je u svojim rukama držao Ratka Mitrovića sve do pred oslobođenje Beograda, koristeći ga za ubacivanje provokatora u organizaciju. Nemci i kvislinzi su o organizaciji i metodi rada najviše saznali od Mitrovića (o načinu rada, o stanovima, o ljudima, karakteristikama pojedinih ljudi, o tehnikama, načinu uspostavljanja kontakta, itd.). Zapisnik o saslušanju Ratka Mitrovića predao je Neškoviću Janko Janković, „prijatelj Bećarevića“, koji je, radeći u Specijalnoj policiji do smrti, učinio niz značajnih usluga Partiji. Metod Neškovićevog rada savremenici nazivaju „bunkerisanjem“. U samom Pokrajinskom komitetu koji je

ostao u Srbiji postojala su razmimoilaženja: na jednoj strani Nešković i Buha, a na drugoj Mirko Tomić i Moma Marković, mada Nešković negira principijelna razmimoilaženja. Sam Buha, koji se našao u PK 1940. na predlog Milovana Đilasa, radio je sa „bankarcima" i poštarima, među kojima je Partija imala znatan uticaj, nije uspeo da se snađe u radu, budući čovek opterećen činovničkom psihologijom. Nešković je rukovodio preko pisama i kurira nemajući uvid u stvarnu situaciju. Zatočen u Beogradu, on nije mogao podsticati manevarske akcije karakteristične za narodnooslobodilačku borbu u drugim krajevima Jugoslavije. Nije shvatao da su novi uslovi menjali merila za članove KPJ. Umesto inicijative za formiranje diverzantskih ili borbenih grupa uopšte, težio je da ne otkrije sebe i svoj punkt. Svetozar Vukmanović je na prolasku kroz Beograd imao teškoća sa Neškovićem uzaludno zahtevajući od njega početkom 1943. da napusti Beograd i ode na slobodnu teritoriju.

U oceni Neškovićeve uloge u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji ostaje činjenica da je on bio i ostao u Beogradu kao predstavnik KPJ, predstavnik jedinog punkta u dubini neprijateljske teritorije za veze sa Banatom i Sremom, Kosovom i Makedonijom, Hrvatskom, Bugarskom. Slanjem uputstava okružnim komitetima PK je davao glasa o svom postojanju. Time je, po mišljenju učesnika, povezivao partijske organe koji bi se onako „razdrobljeni" demoralisali. Još danas ostaje nepoznato šta je Neškoviću rečeno prilikom imenovanja za sekretara PK, kakva su bila njegova ovlašćenja i zaduženja; da li su se ona odnosila na prenošenje direktiva ili na borbenu akciju. Logičnije je pretpostaviti ovo prvo, jer ne znamo da je on u ratu (ako izuzmemo kritike na Visu, 1944.) ili posle njega osuđivan za svoje držanje u toku rata, odnosno da je snosio posledice. Da se CK KPJ nije slagao sa njegovom pasivnošću u ratu, verovatno bi pokrenuo pitanje njegove odgovornosti. **Nešković** se u memoarskoj literaturi i sećanjima **okrivljuje** da je radio po direktivama Kominterne, ali ove optužbe nemaju realnog osnova. Sa stanovišta istoriografije, „pitanje Nešković" je pak zanimljivo u višeznačnom smislu: u galeriji partijskih konspiratora Neškoviću pripada jedno od počasnih mesta; istrajno je ostao u Beogradu u kome su komunisti desetkovani, sprovodeći direktive; istrajao je u svom bunkeru, ne radeći na razvijanju narodnooslobodilačke borbe u Srbiji, aktivno i inspirativno, što je najverovatnije odgovaralo njegovoj misaonoj

dogmatskoj prirodi, ali je umrtvljivalo razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji; njegovo napuštanje Beograda i izlazak na slobodnu teritoriju povezano je sa plimom uspeha koje je NOP postigao u zapadnim delovima zemlje sa prenošenjem težišta snaga NOVJ na istok Jugoslavije.

Napadi na italijanske posade u Virpazaru, na Čevu, u Petrovcu i drugim mestima označili su, 13. jula 1941, početak organizovanog masovnog ustanka crnogorskog naroda protiv okupatora i njegovih malobrojnih saradnika iz redova separatista, u kome je uzelo učešća preko 30.000 boraca, gotovo celokupno stanovništvo sposobno da nosi pušku. Po masovnosti, jednovremenom izbijanju na više mesta, iznenadnosti, demoralizujućem dejstvu na okupatora i velikim vojnim uspesima, 13-julski ustanak je bio jedinstven fenomen u okupiranoj Evropi. Osim snaga KPJ i SKOJ-a u Crnoj Gori, na masovne razmere ustanka uticali su slobodarske tradicije, mržnja prema ropstvu, psihološka prinuda da se iz borbe ne izostane, učešće „Rusije“ u ratu. Ustanici su stvorili veliku slobodnu teritoriju, vezali Italijane samo za glavne gradove, stavljene pod opsadu, obrazovali narodnooslobodilačke odbore i organizovali život pozadine. Na Košćelima, iznad Rijeke Crnojevića, potučen je do nogu jedan italijanski bataljon, a drugi kod Brajića, na putu Cetinje — Budva, u pokušaju da probiju blokadu Cetinja. Oslobođena je cela Crna Gora, sem gradova Cetinja, Nikšića, Podgorice, Pljevalja i Bara. Italijani su u ustanku izgubili oko 5.000 oficira i vojnika.

Sveopštim ustankom crnogorski narod je plebiscitarno odbacio italijansku politiku, koja je išla za tim da Crnu Goru uključi u interesnu sferu Italije stvaranjem nezavisne crnogorske države, obnovom dinastije Petrovića, razvijanjem antirpskih osećanja i negativnog stava prema Jugoslaviji kao životnoj zajednici. Italijani su u Crnoj Gori pokušavali da se predstavljaju kao prijateljska nacija koja crnogorskom narodu donosi oslobođenje od velikosrpske hegemonije, kulturni prosperitet i ekonomsku pomoć, koristeći se u svojoj politici rodbinskim vezama italijanskog s bivšim crnogorskim dvorom, uspostavljenim ženidbom kralja Vitoria Emanuela III princezom Jelenom, ćerkom kralja Nikole I Petrovića. U Crnoj Gori je uveden relativno snošljiv režim okupacije, oličen u Civilnom komesarijatu, koji Italijani nisu ustanovili ni u jednoj drugoj okupiranoj zemlji. Dan pre izbijanja ustanka, 12. jula 1941, na Petrovdan, Serafino

Macolini je organizovao skupštinu separatista, koja je proglasila slobodnu Crnu Goru pod italijanskim protektoratom.

Odluku o obrazovanju gerilskih odreda i izvođenju akcija protiv okupatora doneo je Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak u najvećoj tajnosti, tako da je ustaničkim puškama na Viru i Čevu okupator bio više nego iznenađen. Na čelu Privremene vrhovne komande nacionalnooslobodilačkih trupa Crne Gore, Boke i Sandžaka, koju je osnovao Pokrajinski komitet, nalazili su se Arso Jovanović, kapetan Jugoslovenske vojske, Milovan Bilas, delegat CK KPJ, Blažo Jovanović, Božo Ljumović, Budo Tomović i Bajo Stanišić, pukovnik Jugoslovenske vojske. Ova komanda ustanovljena je kao najviši organ vlasti na slobodnoj teritoriji. Ogromni priliv boraca prevazišao je očekivanja rukovodilaca ustanka, remeteći prvobitne planove i organizaciju akcija, sa svim posledicama spontanosti uobičajenim prilikom masovnih erupcija. Italijanski prilaz Crnogorcima nije mogao da ublaži njihovu mržnju prema ropstvu, ma u kakvoj se formi ono ispoljavalo ili prikazivalo. Akcija komunisti povukla je u borbu sve rodoljube. Slobodarski mentalitet nije podnosio tuđinsku vlast, a žive ratničke tradicije bacale su sramotu na svakog ko bi ostao po strani.

Širina ustanka, njegova neočekivanost i snaga prvog udara paralisale su italijansku okupacionu upravu. Viša komanda oružanih snaga Albanije izdala je naređenje da se ustanak uguši, a Musolini je za vojnog guvernera Crne Gore postavio Aleksandra Pircija Birolija, armijskog generala i komandanta italijanskih trupa u Albaniji. Grof Čano je brzo shvatio da je Italija dobila nov front na istočnoj jadranskoj obali. Nastupanje šest italijanskih divizija, uglavnom iz Albanije, pojačanih muslimanskom milicijom i albanskim kvislinškim snagama, masovna internacija Crnogoraca u Italiju i Albaniju, pojave izdajstva i defetizma u raznorodnom sastavu ustaničkih odreda, bombardovanje i spaljivanje crnogorskih sela, streljanja, leci koji su pozivali ustanike na predaju i druge okolnosti imale su za posledicu malaksavanje ustaničkih snaga, koje su izgubile prvobitni polet, moć da Italijane bace u more i Crnu Goru definitivno očiste od okupatora. U roku od 20 dana Italija je slomila otpor pokolebanih ustanika, čiju su odbrambenu snagu razrivale i protivurečne odluke partijskih komiteta i rukovodstava, tako da je do 14. avgusta 1941. celokupna oslobođena teritorija Crne Gore bila ponovo osvojena. Po naređenju partij-

skih rukovodstava, pripadnici gerilskih odreda su se čak predavali okupatoru da bi se izbegle represalije protiv ustanika i njihovih sela. Ustanički frontovi su popucali a borci počeli da se razilaze. Separatisti i tajne pristalice starog društva optuživali su komuniste za nepromišljeno dizanje ustanka i za stradanje naroda. Pokrajinsko savetovanje KPJ od 8. avgusta 1941. kritički se osvrnulo na ustaničko prihvatanje frontalnih borbi i stvaranje vojnih formacija.

Pircio Biroli je u ustanku video sudelovanje komunisti i „srpskih glavešina“, a među ciljevima ustanika sprečavanje Italijana da se angažuju na istočnom frontu. Pored sve sile koju je upotrebio za reokupaciju Crne Gore, italijanski armijski general je u svojoj skepsi bio svestan da je držanje Crnogoraca u pokornosti bilo ravno iluziji „o oranju mora“. Naglašavao je da Crnogorci odbijaju „rimsku civilizaciju“ i da „mrze superiornost italijanske rase i ideale fašizma“. General je upozoravao svoje oficire i vojnike da nemaju poverenja ni u koga oko njih, da je neprijatelj svuda, prolaznik kojega sretnu, žena kojoj priđu, domaćin koji ih ugosti, gostioničar koji ih uslužuje. „Čuvajte se i ćutite!“

Krajem septembra 1941. obrazovan je Glavni štab NOPO za Crnu Goru, Boku i Sandžak, ali je posle ugušenja 13-julskog ustanka došlo do zatišja u vojnoj aktivnosti usled bojazni od daljih odmazdi okupatora i usled početnog diferenciranja snaga. Ustanak u Crnoj Gori oživeo je u jesen 1941. i zimu 1941—1942, kada je ponovo počela da se stvara slobodna teritorija u staroj i severnoj Crnoj Gori. Poraz italijanske kolone kod Jelinog Duba oktobra 1941. označio je početak novih borbi, čiji je značaj za razvoj ustanka Pokrajinski komitet posebno naglašavao. Ivan Milutinović, koji je prisustvovao savetovanju u Stolicama, zamenio je Milovana Đilasa kao delegat Partije i Vrhovnog štaba, i u svojstvu komandanta Glavnog štaba, reorganizovao partizanske odrede obrazujući četiri: Lovčenski, Zetski, Durmitorski i Komski, koji su bili podeljeni na bataljone, čete i vodove.

Veza Vrhovnog štaba NOPOJ i Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru, Boku i Sandžak bila je septembra 1941. prekinuta, tako da se u Crnoj Gori nije znalo za zaključke savetovanja u Stolicama, dok u Užice nisu polovinom oktobra 1941. stigli Arso Jovanović i Mitar Bakić. Tada je i odlučeno da se Ivan Milutinović imenuje za delegata Vrhovnog štaba i CK KPJ

umesto Milovana Đilasa, i za komandanta Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru; da se partizanske jedinice reorganizuju u duhu zaključaka usvojenih u Stolicama; da se formira Crnogorski narodnooslobodilački odred za dejstva u Sandžaku i da se preko Sandžaka povežu Srbija i Crna Gora. Stvaranje slobodne teritorije u Sandžaku služilo je razvoju operacija prema istočnoj Bosni, Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori i Kosovu i Metohiji. Iz Sandžaka i Srbije mogla se dostavljati hrana Crnoj Gori. Operacijama u Sandžaku crnogorske narodnooslobodilačke snage mogle su se angažovati van Crne Gore, tim pre što su im u Crnoj Gori bile vezane ruke povlačenjem Italijana u jake, dobro utvrđene garnizone koji se nisu mogli zauzeti bez artiljerije. Prema rekonstrukciji Spira Lagatora, odluka o obrazovanju Odreda doneta je 14. novembra 1941. na savetovanju u Glavnom štabu Crne Gore. Tada je odlučeno da se zauzmu Pljevlja, gde je bio najjači okupatorski garnizon u Sandžaku, a da se zatim napadnu ostali garnizoni u dolini Lima i sa delom boraca pređe u Srbiju. Partizani Crne Gore su i pre sandžačke operacije ratovali van Crne Gore od prvih dana ustanka, u Hercegovini. Borci za Odred su određivani na bazi dobrovoljnosti. Bila je najveća čast ući u sastav ovog Odreda. Tim povodom Radovan Vukanović piše da je „bilo poteškoća da se u pojedinim odredima ne premaši broj boraca, jer je težnja za odlazak u Sandžak i Srbiju bila masovna". Odred je brojao 3.690 boraca svrstanih u 9 bataljona pod komandom Arsa Jovanovića (zamenik Radovan Vukanović) i sa Bajom Sekulićem kao komesarom (zamenik Boško Đuričković). Napad je počeo 1. decembra 1941. u 2^h. Titova naredba da se Pljevlja ne napadaju izdata je 26. ili 27. novembra 1941, budući uslovljena teškom situacijom u zapadnoj Srbiji, a na položaj ju je doneo Vojo Leković 30. novembra 1941. uveče, kada je već bilo kasno da se napad obustavi, jer su bataljoni već krenuli na izvršenje zadataka. Garnizon je branilo oko 2.000 boraca elitne italijanske divizije „Pusteria", koja je ratovala u Etiopiji, Francuskoj i Jugoslaviji, sa štabom divizije i komandantom generalom Đovanijem Espozitom, oslonjenih na jaku artiljerijsku i minobacačku podršku. Do očekivanog osvajanja Pljevalja nije došlo. Lakomisljeno se, piše Spiro Lagator, računalo da će se grad bez muke zauzeti, pri čemu je zavaralo slabo držanje Italijana u 13-julskom ustanku. U toku bitke za grad palo je preko 200 boraca i rukovodilaca. Napad je otkrio niz slabosti: slabu

obučenos boraca, potcenjivanje neprijatelja koji se uporno branio, omogućavajući generalu Espozitu da posle bitke izjavi da će odbrana Pljevalja biti zlatnim slovima ispisana u analima divizije i italijanskog oružja; do izraza je došla nepripremljenost i nesposobnost rukovodilaca, slaba povezanost između bataljona i sandžačkih četa koje su uzele učešće u napadu, slabo poznavanje terena, uverenje da će sve biti lako rešeno odlučnim udarom te prvodecembarske noći i svitanja. Štab divizije nije bio iznenađen napadom, jer se o osvajanju Pljevalja govorilo kao o javnoj tajni. Štab Crnogorskog NOPO za operacije u Sandžaku čak nije predvideo zbornu mesto boraca u slučaju neuspeha napada.

Posle poraza na Pljevljima nastupilo je privremeno razočaranje i neverica, koji su bili savladani, ali i iskorišćeni od četnika i separatista. Nad borcima, članovima KPJ, započela je partijska istraga koja nije obuhvatala „partizane" i „dobrovoljce", nekomuniste. Učesnici bitke opisuju Odred posle neuspeha kao „neorganizovanu i na brzinu sakupljenu skupinu", koja nije naličila „regularnoj vojnoj formaciji".

Posledice pljevaljske bitke bile su naročito teške zbog gubitka najboljeg kadra. Marko Vujačić je na komemoracijama palim borcima na Pljevljima, znajući dušu Crnogorki, počinjao svoje slovo: „Majke palih heroja, glavu gore!" Paniku koja je zavládala među nekim borcima na povratku u matične odrede iskoristile su pritajene četničke snage u celoj Crnoj Gori, a posebno u Vasojevićima. Četničke snage su u noći između 19. i 20. januara 1942. opkolile, i u zoru napale, čete Komskog partizanskog odreda u Kraljskim Barama kod Kolašina. Među 33 poginula partizana nalazio se i Vukman Kruščić, sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Kolašin, dok je 80 partizana zarobljeno.

Na ponovo oslobođenoj teritoriji Crne Gore delovale su u jesen 1941. i zimu 1941/1942. organizacije Antifašističkog fronta žena i Crnogorske narodne omladine (CNO), koja je obuhvatala preko 15.000 omladinaca i omladinki, a jezgro joj je činio SKOJ.

Oružana borba slovenačkog naroda 1941. nije dobila masovan karakter, ali je imala više specifičnosti, određenih tradicijom, posleaprilskim položajem Slovenije, geostrateškim značajem ove zemlje za osovину. Slovenci su bili podeljeni između tri okupatora i njihovo nacionalno biće ugroženo iseljavanjem i

denacionalizacijom. Njihova borba počinjala je na prostoru koji se graničio s Trećim Rajhom i Italijom, a unutar međa koje su uspostavili okupatori nakon deobe Slovenije. Na tom relativno malom i stisnutom terenu postojala je gusta mreža saobraćajnica, koja je omogućavala okupatorima da brzo dovlače oružane snage i još brže ih šalju na ugrožena mesta.

Centralni komitet Slovenije je na dan napada Nemačke na SSSR oformio Glavno rukovodstvo slovenačkih partizanskih četa; za komandanta je određen Franc Leskošek, a za političkog komesara Boris Kidrič, dok su članovi bili: Stane Žagar, Aleš Bebler, Oskar Kovačič, Dušan Podgornik i Marjan Brecelj, Aleš programu Antiimperijalističke fronte slovenačkog naroda od 22. juna, objavljenom u *Slovenskom poročevalecu*, naglašeni su pravo na samoopredeljenje, oslobođenje i ujedinjenje slovenačkog naroda i imperativ jedinstva i sloge naroda Jugoslavije i Balkana u borbi za oslobođenje. Sovjetski Savez je naznačen kao glavni oslonac ove oslobodilačke borbe. Odlučujući se za početak oružane borbe 16. jula 1941, Glavno rukovodstvo partizanskih četa nije prenebregavalo otežavajuće opšte okolnosti, ali se odlučno izjasnilo za ustanak kao jedinu alternativu, koja je slovenačkom narodu obezbeđivala da preživi okupaciju. Partizanske čete i bataljoni, ukupne jačine oko 700—800 ljudi, obrazovani su u leto 1941. u svim krajevima Slovenije. Organizacija vojnih jedinica propisana je *Partizanskim zakonom*, koji je predviđao dobrovoljački status boraca, patriotsku širinu borbe, partizansku zakletvu i vojne formacije: vodove, čete, bataljone i brigade.

Krajem juna i u prvoj polovini jula 1941. stvorene su prve partizanske jedinice u Gorenjskoj i Štajerskoj. Do prvih oružanih akcija došlo je 22. jula 1941. pod Šmarnom gorom, u selu Tacen, dok su u noći između 27. i 28. jula u predelu Kamnika izvedeni prvi napadi na saobraćajne veze i postaje neprijatelja. Na području Kranja i Jesenica 4. avgusta je obrazovan Kranjski, 5. avgusta Gorenjski, a 17. avgusta Kamniški bataljon; čete ovog poslednjeg, koje su dejstvovale samostalno, Nemci su ubrzo razbili i uništili. Cankarjev bataljon, formiran oktobra 1941, narastao je u toku kratkotrajnog decembarskog ustanka u Gorenjskoj na oko 600 boraca. Osipanjem sveden na oko 200 boraca, bataljon je u trodnevnim borbama s nadmoćnijim nemačkim snagama 9—12. januara 1942. kod Dražgoša pretr-

peo osetne gubitke, ali je uspeo da se povuče i sačuva boračko jezgro.

Za razliku od Gorenjske, borbe u Štajerskoj nisu imale masovan karakter — kako zbog blizine Graca i snažnijih nemačkih posada, tako i zbog slabijeg uticaja Partije. Prvi štajerski bataljon podelio se na čete, koje su se povukle u brda da bi lakše prezimile. Glavni štab je decembra 1941. u ljubljanskoj pokrajini formirao 2. štajerski bataljon, ali pokušaj njegovog prebacivanja u Štajersku nije uspeo. Snažan nemački pritisak, oštra zima i brutalne represalije otežavali su razgorevanje partizanske aktivnosti.

Prve oružane grupe u ljubljanskoj pokrajini obrazovane su polovinom jula 1941. od članova vojnih komiteta, i to na Molniku, u okolini Vrhnike, Ribnice i u Beloj Krajini. Molnička četa izvela je prvu akciju protiv Italijana 26. jula. Pojave partizanskih četa naterale su Italijane da zavedu ratno stanje u ljubljanskoj pokrajini 3. oktobra iste godine. Najveća jedinica, Krimski bataljon, od oko 150 boraca, prepolovljena je tog meseca u sukobu s Italijanima. Pored Krimskog bataljona razbijene su belokranjske grupe, a raspao se i Dolenjski bataljon.

Slovenački narod stavio je do znanja okupatorima preko Antiimperijalističke fronte, nazvane Osvobodilna fronta (OF) posle napada Nemačke na SSSR, da ne priznaje okupaciju i podelu Slovenije, te da će se svim silama odupreti ugrožavanju nacionalnog i fizičkog integriteta. Osvobodilnu frontu su, pored komunista, sačinjavali hrišćanski socijalisti, sokoli, grupa Samostalne demokratske stranke, kulturni radnici. Polovinom septembra 1941. ona je obuhvatala petnaestak različitih grupa. Ova antifašistička politička organizacija slovenačkog naroda je bila jedinstvena formacija na jugoslovenskom području, pa i u okupiranoj Evropi, po svojoj širini i karakteru. Imala je terenske odbore po ulicama, kvartovima, ustanovama i selima, a 16. septembra 1941. njen Vrhovni plenum konstituisao se u Slovenački narodnooslobodilački odbor (SNOO), najviši organ narodne vlasti, koji je doneo odluku o uključivanju slovenačkih partizanskih odreda u NOPO Jugoslavije. Predstavljajući koaliciju u Izvršnom odboru, pod vodstvom komunista, Osvobodilna fronta je bila zasnovana na jedinstvu članstva, nezavisno od stranačkog opredeljenja.

Organizacije Narodne zaštite, u koje su ulazili najbolji članovi Osvobodilne fronte, slale su borce u partizanske odrede, snabdevale ih hranom, oružjem, medicinskim materijalom i obaveštenjima. U okviru Osvobodilne fronte stvorena je avgusta 1941. snažna obaveštajna i izvršna služba, Varnosno-obveščevalna služba (VOS), od koje su strepeli neprijatelji narodno-oslobodilačke borbe. Ona je objaedinjavala obaveštajnu službu i službu bezbednosti kao njen izvršni organ, a na čelu joj se nalazio kolegijum od tri člana. Osvobodilna fronta bojkotovala je neprijateljske svečanosti i izvela dve masovne političke manifestacije: proslavu 29. oktobra 1918, dana otcepljenja jugoslovenskih zemalja od Austro-Ugarske, i 1. decembra, Dana ujedinjenja. U Ljubljani je štampan list Osvobodilne fronte *Slovenski poročevalac* i organ KP Slovenije *Delo*, a 7. novembra 1941. proradila je i Radio-stanica Osvobodilne fronte. Ova organizacija s pravom se smatrala „državom u državi”. Preko nje se slovenački narod izjasnio za životnu zajednicu jugoslovenskih naroda, proklamujući da je borba protiv okupatora istovremeno borba za objedinjavanje slovenačkog naroda u Jugoslaviji, koje se nije moglo ostvariti 1918. Protiv Osvobodilne fronte grupisale su se snage slovenačke kolaboracije, a na drugoj strani prozapadno raspoloženi delovi slovenačke buržoazije, koji su zastupali *status quo*, monarhiju i sledili poruke Mihailovića i Mihe Kreka iz Londona.

Pogromi nad Srbima, naročito u nacionalno mešovitim krajevima (Lika, Kordun, Banija, Gorski kotar), imali su najšire razmere, ugrožavajući opstanak celog jednog naroda koji se našao u stanju prirodne samoodbrane. Verski i nacionalni pokolji u daljoj i bližoj evropskoj istoriji kao da su bleđeli pred ustaškim 1941. Politički rad hrvatskih komunista bio je usmeren na razvijanje bratstva i jedinstva Srba i Hrvata; naglašavano je da su nemački i italijanski okupatori nadahnuli zločine, sprovodeći ih uz pomoć „šake ustaških zlikovaca”, koji nisu imali veze s hrvatskim narodom, i da budućnost Srba i Hrvata leži u zajedničkoj borbi, a ne u revanšu i produbljivanju postojećih nacionalističkih sukoba.

Maja i juna 1941. ustaška propaganda je zapljuskivala celu NDH huškajući da Srbima i Jevrejima (Židovima) „nema mjesta u Hrvatskoj”. Srbi su označavani za „strani element” i egzistencijalnu opasnost po Hrvate. Traženo je da se njihovo pitanje reši kao akutna opasnost po novu državu. Takva propaganda je

legalizovala teror, podsticala na nasilja, stavljala Srbe van zakona. Glavni nosioci propagandne akcije poticali su iz vrha terorističkog režima (Mile Budak, Mladen Lorković, Aleksandar Seitz, Andrija Artuković, Jozo Dumandžić, Matija Kovačić, Viktor Gutić, Milovan Žanić, Mate Frković, Mirko Puk). Krajem maja našlo se u ustaškom logoru „Danica“, kod Koprivnice, preko 1000 „četnika“. Najveći pokolji učinjeni su na području Like, Korduna, Banije i severne Dalmacije. Pravoslavni sveštenici su ubijani bez milosti, smeštani u logor u Capragu ili iseljeni u Srbiju. Do kraja jula 1941. U Srbiju je bilo prebeglo od 137.000 do 180.000 ili čak preko 200.000 Srba. Ustaška „sabirališta“ punjena su Srbima i Jevrejima, odakle su kretali u deportaciju. Najveća „sabirališta“ bila su Caprag kod Siska, Bjelovar i Slavonska Požega. Prvi koncentracioni logor formiran je kod Koprivnice („Danica“), zatim u junu 1941. Jadovno kod Gospića, privremeni logor na ostrvu Pagu, logori u Lobogradu, Đakovu, Tenju kod Osijeka, Sisku, Jastrebarskom. Monstruozni logori stvoreni su u leto 1941. u Jasenovcu i Staroj Gradiški.

Srbi su ubijani na najbestijalniji način: klani kao stoka, spaljivani u crkvama, bacani u jame. Nije se pravila razlika između muškaraca i žena, mladih i starih; ubijana su čak i odojčad. Tzv. leteće ustaše, sastavljene od najgoreg ološa, pod vidom da čiste teren od četnika, činile su nad mirnim srpskim stanovništvom „životinjske grozote“. Pravoslavne crkve su spaljivane (u selima Bastasi i Spasovci). Poglavnik je cinično primećivao da su takve pojave tipične za svaku „revoluciju“, stojeći sa ustaškom skupinom iza svih tih bezumnih dela. Kao simboli krvoločnosti izdvajali su se Eugen Dido Kvaternik, Mile Budak, dr Viktor Gutić, Viktor Tomić. Juna 1942. Pavelić je izdao *Sivu knjigu* u kojoj je zastupana teza da su za sve zločine od 15. aprila 1941. krivi „četnici“ i njihove vode, iako su i ustaški pokrovitelji — Nemci shvatali da su ustaše glavni krivci što je narodnooslobodilačka borba u NDH uzela toliko maha. Ustašku tezu prihvatao je samo Zigmund Kaše, za razliku od drugih nemačkih funkcionera koji su optuživali ustaše i njihovu politiku likvidacije Srba. Otpravnik poslova nemačkog poslanstva u Zagrebu Trol-Obergfel je 10. avgusta 1941. u svom izveštaju koji navodi Vasa Kazimirović isticao da „nasuprot hrvatskim tvrđenjima, da krivica za izbijanje nemira isključivo leži u srpskim uticajima, nemačke vojne komande i

trezveni hrvatski krugovi su mišljenja da je ustanak u biti nastao zbog razularenog, krvavog ustaškog postupanja".

Likvidacija Srba vodila je bogaćenju ustaša, koji su težili stvaranju posebnog staleža i po ekonomskoj snazi, prisvajanjem nasilno oduzete imovine (nepokretne i pokretne) od žrtava. Ustaše, koje su se napljačkale (novac, dragocenosti, pokretne stvari), izigravale su potom darodavce. Prvi „milodar" Viktora Gutića učinjen je katoličkoj crkvi u Sarajevu (orgulje).

U uslovima nepodnošljivog terora pojedini srpski građanski političari u severnoj Dalmaciji, Lici, južnoj Lici, Hercegovini i delu zapadne Bosne počeli su se obraćati Italijanima za zaštitu. Poslanik JRZ Niko Novaković Longo je sa Boškom Desnicom predao početkom maja 1941. predstavku italijanskom civilnom komesaru u Splitu tražeći u ime 100.000 „pravoslavnih Srba" severne Dalmacije da se to područje pripoji Italiji. Okupljanje srpskih građanskih prvaka je započelo u Kistanju, na granici NDH i Italije, među kojima su se aktivnošću izdvajali Niko Novaković, Momčilo Đujić, Stevo Rađenović i drugi iz redova trgovaca, oficira, advokata, političara. Priticale su izbeglice iz Drvara, Bosanskog Grahova, Donjeg Lapca, Udbine, Gračaca, tako da ih se okupilo oko 2—3 hiljade. I trebinjski Srbi obratili su se italijanskom prefektu u Kotoru da Italija okupira Hercegovinu. Središnji odbor za pomoć srpskim izbeglicama (kao „politički predstavnik izbjeglica") formiran je u Splitu sa popom Sergijem Urukalom na čelu. Stvoreni su i odbori u Kistanju, Šibeniku, Benkovcu, Obrovcu.

Za hrvatske komuniste je oružana borba bila jedina alternativa, nezavisno od svih otežavajućih okolnosti, s obzirom na ustaške zločine nad srpskim stanovništvom, progone komunističku politiku vodstva HSS, mobilizaciju građana u domobranske jedinice. Pokretanje masa u hrvatskim krajevima na narodnooslobodilačku borbu nailazilo je na posebne teškoće zbog uticaja HSS na seljaštvo i gradske slojeve — zapravo, zbog podrške koju su prvaci te stranke praktično davali ustašama zauzimajući se za iščekivanje događaja i mir, što je odgovaralo delu seljaštva i gradskog stanovništva neraspoloženom da se izlaže neizvesnostima ratnih iskušenja i uništavanju imovine. Vodstvo HSS, privrženo Mačeku, zvanično se ograđivalo i od komunista i od ustaša, mada se u KP Hrvatske jedno vreme verovalo da će se ono ipak opredeliti za narodnooslobodilačku borbu.

Za pripremanje otpora Politbüro CK KP Hrvatske — koji su, pored Rada Končara, sačinjavali Karlo Mrazović, Vladimir Bakarić, Dragutin Saili i Stipe Ugarković — zadužen je Vojni komitet, osnovan nakon Majskog savetovanja rukovodećeg aktiva KPJ. Član ovog komiteta, kasnije zamenjenog Operativnim partijskim rukovodstvom, bio je i Rade Končar, sekretar CK KP Hrvatske. Rukovodeći partijski kadar razvijao je aktivnost u raznim regijama Hrvatske: Pavle Gregorić u zapadnoj Slavoniji, Moslavini i Bjelovaru, Karlo Mrazović u Hrvatskom zagorju i Međumurju, Vladimir Bakarić i Dragutin Saili u Zagrebu, Josip Kraš na Kordunu, Marko Orešković u Lici. Vladimir Popović delovao je kao predstavnik, a Pavle Pap kao instruktor CK KPJ.

KP Hrvatske pogođena je pogibijom komunista zatočenih u Kerestincu, prilikom organizacije bega. Odluku da se organizuje bekstvo iz Kerestince doneo je Mjesni komitet KP Hrvatske u Zagrebu, na inicijativu Josipa Kopiniča, ali akcija nije uspela usled slabe organizacije. Oslobođeni logoraši u noći između 13. i 14. jula 1941. nisu uspjeli da se spoje sa udarnom grupom zaduženom da ih prihvati, tako da su od 63 logoraša, po Kopiniču, koji su pobjegli iz zatvora, ustaše uspele da uhvate i streljaju najveći broj. Tito („Valter”) 17. avgusta 1941. obavestio je Kl da je Kopinič „inicijator zločinački pripremljenog i izvedenog bekstva 90 drugova iz Kerestince, od kojih su danas samo trojica u životu, radeći pri tome bez znanja CK KPJ i CK KP Hrvatske”.

Novu krizu u unutarpartijskim odnosima izazvalo je mešanje rukovodilaca radio-službe Kominterne u Zagrebu u rad zagrebačkog i hrvatskog partijskog rukovodstva. Epizoda sa Kopiničem u leto 1941. pokazuje da je Tito lomio sve otpore odlaganju borbe, a na drugoj strani čuvao integritet unutrašnjeg partijskog odlučivanja, ne dozvoljavajući da šef Kominterninog punkta u Zagrebu zloupotrebljava svoje funkcije druge vrste bacajući Mjesni komitet u Zagrebu protiv CK KPJ Hrvatske. Kopinič je, smatrajući da CK KP Hrvatske nije ništa uradio posle 22. juna 1941, preduzeo mere protiv hrvatskog rukovodstva, a da nije konsultovao CK KPJ. Uputio je tako „ultimatum” 22. jula 1941. sekretaru CK KP Hrvatske Radu Končaru zahtevajući da odmah počnu akcije rušenja i sabotaze, stvaranje „borbenih družina” i partizanskih odreda. Rukovodećim komunistima je zamerao da nisu ništa učinili da bilo šta promene,

čak i posle „direktivnog“ Staljinovog govora od 3. jula 1941. godine, kada se sovjetski vođa obratio narodu 11 dana posle nemačke agresije na Sovjetski Savez. Kopinič je zatim optužio CK KP Hrvatske za „izdajstvo i provokaciju“, a pozivajući se na direktivu Dimitrova od 9. jula da se obrazuje novi centar, odlučio je 10 ili 11. jula 1941. da Mjesni komitet Zagreba preuzme organizaciju akcija umesto CK KP Hrvatske. Kopinič je, kao opunomoćenik Kominterne, a s obzirom na obavezujući karakter direktiva Kominterne, smenio legalno rukovodstvo CK KP Hrvatske, ali je brza intervencija CK KPJ koji je obrazovao komisiju (Blagoje Nešković i Vlado Popović) sanirala situaciju i raspustila Mjesni komitet Zagreba. Tito je obavestio Kl da je CK KP Hrvatske „lažno optužen“ i zatražio opozivanje Kopiničevog mandata dobijenog od Kominterne 9. jula 1941. godine. CK KPJ se već 6. jula 1941. nije složio s Kopiničevim načinom vođenja akcije u Hrvatskoj, zaobilaženjem rukovodstva KPJ i prelaženjem preko njegovih naloga za „Hrvate“, koji su polazili od toga da će svako ko bude sabotirao biti streljan. Novim pismom od 17. jula 1941. CK KPJ je naveo da je CK KP Hrvatske načinio „krupnu političku grešku“, zbog neshvatanja zadataka povodom napada „fašističkih bandita“ na SSSR, nalazeći istovremeno da je nerazumljivo što u Hrvatskoj nije štampan proglas koji je centralno rukovodstvo izdalo 23. juna 1941. godine, mada je 10. avgusta povukao svoju prvobitnu ocenu.

„Požar rata“ morao je da zahvati sve jugoslovenske zemlje, a odluke rukovodstva da se poštuju. Hrvatski komunisti su morali da pretvore Hrvatsku u borbenu poprište, nezavisno od svih teškoća vezanih za vladavinu ustaša i njihovu politiku, teror nad srpskim življem i Mačkov uticaj. Politbüro CK KPJ je od njih tražio da se ponašaju kao vojnici i da satru sve „sabotere i kukavice“: železnica prema SSSR-u nije smela da vozi neomeđano. Tito je opominjao hrvatske komuniste da zaostaju u akcijama za Srbima i Crnogorcima.

Komunisti su 22. juna 1941. na sam dan napada Nemačke na SSSR, formirali Sisački partizanski odred, prvi u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Sklanjajući se od represalija, nekoliko hiljada Srba Banije našlo se pod Vasilijem Gaćešom na Šumarici.

Srpsko stanovništvo Banije našlo se pod udarom ustaškog terora. Ustaše su u Glini 11/12. maja 1941. pohapsile i likvidirale Srbe starije od 16 godina. Drugi pokolj izvršen je krajem jula

1941. u pravoslavnoj crkvi u Glini. Žrtve su poticale iz okoline Vrginog Mosta i Gline. Ustaše su zahtevale predaju oružja pod pretnjom smrti, a komunisti su poručivali da se ono ne predaje već sačuva za predstojeću borbu. Prvim akcijama prethodio je sastanak rukovodećeg partijskog aktiva Okružnog komiteta KP Hrvatske za Karlovac 19. jula 1941. na Jurinim Brdima kod Vrginmosta, kome su pored predstavnika kotara Glina, Vojnić, Vrginmost prisustvovali Rade Končar i Josip Kraš. Uoči 23. jula 1941. odlučeno je da se napadne Banijski Grabovac. Grupa pod komandom Vasilija Gaćeše izvršila je zadatak i povukla na Šamaricu gde' je osnovan centralni partizanski logor kotara Gline.

Prva zajednička konferencija predstavnika Korduna i Banije za objedinjavanje akcija održana je 19. septembra 1941. godine. U vreme dolaska Sisačkog odreda na Šamaricu, Gaćešin odred (komesar Stanko Bjelajac) imao je 120 boraca, među kojima se nalazilo i 20 komunista. Organizuju se zajedničke akcije boraca Banije i Korduna i stvara slobodna teritorija. Savremenici su zabeležili da je ustajala „kuka i motika" protiv ustaških nasilja. Komunisti su odbijali narod od „pokrsta" kao obične ustaške varke. Prva partizanska zakletva položena je na šamaričkom putu iznad Gaćešinog logora 28. septembra 1941. godine.

Sa razvitkom ustanka borci Banije su odlazili na Kordun, u Bosnu i Slavoniju pomažući razgaranju ustanka. Aprila 1942. sa Banije je oko 1000 boraca otišlo u Bosnu, dok su na Baniji ostali Artur Turkulin i Vasilije Gaćeša, koji je poginuo u sukobu sa ustašama pukovnika Mraka.

Početakom avgusta 1941. godine stvoren je Zagrebačko-sesvetski odred, a kasnije od zagrebačkih radnika, odred „Matija Gubec" koji je stradao u Žumberku u borbama s ustašama. Pavle Gregorić je oktobra 1941. formirao partizanske grupe na Papuku. Komunisti u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju formirali su jula i avgusta partizanske logore iz čijeg se sastava u jesen obrazovao Primorsko-goranski odred s oko 300 boraca.

Zagrebačka partijska organizacija izvodila je na početku ustanka diverzije, koje su unosile nemir u ustaške redove i nailazile na veliki odjek među stanovništvom. Uprkos opasnostima i žrtvama, diverzantske akcije učestale su i u Splitu, Šibeniku, Sušaku. Preko Zagreba vraćali su se u domovinu

komunisti-učesnici španskog građanskog rata, a Kopiničeva radio-stanica u gradu služila je rukovodstvu KPJ za održavanje veza s Kominternom.

Stanovništvo Dalmacije, antifašistički raspoloženo, davalo je od prvog dana otpor okupaciji organizovanjem bojkota, štrajkova i demonstracija. Italijanski okupator odgovarao je hapšenjem, interniranjem i streljanjem. Na brzinu formirani dalmatinski odredi — Splitski, Solinski, Kaštelansko-trogirski, Sinjski, Šibenski, Primoštensko-rogoznički i Zatonsko-vodički — nisu uspjeli da se prebace u dalmatinsko zaleđe. Neki su razbijeni, a neki nisu ni stupili u akciju.

Pod uticajem iz Drvara započeo je masovni ustanak u Lici 27. jula 1941. šireći se u tri pravca: prema Dalmaciji, području Gračac—Gospić i Donji Lapac—Udbina—Korenica. Od 28. do 30. jula ustanak je zahvatio čitavu Kninsku krajinu i delove Bukovice, kao i Vrliku. Početkom avgusta izbio je ustanak u kotarima Udbina i Korenica, a polovinom meseca u Brinju i Otočcu. Italijanska intervencija uticala je na oseku ustanka, zahvaljujući podršci koju su okupatoru davali građanski prvaci i činjenici da je ustanički talas prevazišao komuniste. Italijani su u Lici pokušali da stišaju ustanak podilazeći Srbima. Prelomni trenutak nastupio je septembra 1941. kada su komunisti dali inicijativu da se pripremi novi ustanak protiv Italijana i njihovih saradnika. Diferencijacija je tekla na pitanju borbe protiv Italijana ili njihovog mirnog prihvatanja kao „zaštitnika" Srba progonjenih od ustaša.

Srpsko građansko jezgro (Niko Novaković Longo, pop Sergije Urukalo, Stevo Radenović, pop Momčilo Đujić, Boško Desnica i drugi) nastojalo je da se pomoću Italijana obezbedi povratak Hrvatske južno od Kupe i Save pod vlast Italije, pa i formiranje autonomije Dalmacije i Like. Komunisti su morali da se ponesu i sa njihovim šovinističkim protivakcijama, a na drugoj strani da razotkriju smisao italijanske politike „prijateljstva" sa Srbima. Navodna italijanska srpskofilska politika, koju nisu širile samo žrtve ustaša, već i brojni italijanski agenti i emisari ubačeni u ustaničku pozadinu, sa ciljem da je razriju, bila je sračunata na politiku lakšeg 'vladanja suprotstavljanjem Srba i Hrvata, na razbijanje ustanka cepanjem ustaničkih jedinica na pristalice i protivnike pacifikacije, sredstvo za držanje NDH pod stalnim pritiskom, obezbedivanjem svoje arbitraže, te stalnim skretanjem pažnje na svoje ekonomske i